

**prof. Bəybala Aslan oğlu
Xankişiyeu**

MALİYYƏ NƏZARƏTİ

(dərs vəsaiti)

Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin
"29" oktyabr 2002-ci il
tarixli 1013 saylı əmri ilə
qıf verilmiş və ali məktəb
tələbələri üçün dərs vəsaiti
kimi tövsiyyə edilmişdir.

"Turan" nəşriyyatı
Bakı 2002

Elmi redaktor: A z, DİU-nin "Maliyyə " Kafedrasının müdiri dossent A. M, Kərimov

Rəyçilər: Az.DİU-nin "Maliyyə" Kafedrasının professoru M,M, Sadıqov

*Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi
Dövlət Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsinin
rəisi C.Ə,Yusifov*

"Maliyyə Nəzarəti" adlı bu dərs vəsaiti "təftiş və nəzarət" fənni kursunun tədris proqramı, ali və orta peşə təhsili standartlarına uyğun tərtib olunmuşdur. Kitabda Maliyyə nəzarətinin təşkili, nəzəri əsasları, dövlət büdcəsinin icrasına Maliyyə nəzarəti, yerli və mərkəzləşdirilmiş xərclərin xəzinədarlıq vasitəsi ilə icrasının təftişi, büdcə idarə və təşkilatlarında təftişin aparılması, kommertiya əsasında fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarda maliyyə nəzarəti, qeyri dövlət Maliyyə nəzarəti və onun xüsusiyyətləri. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində Hesablama Palatasının rolu və sair məsələlər şərh edilmişdir.

Dərs vəsaitindən ali və orta ixtisas təhsil müəssisələri-nin tələbələri, magistrləri, müəssisə və təşkilatlarda çalışan mütəxəssislər və digər maraqlanan şəxslər istifadə edə bilərlər.

GİRİŞ

Sosial iqtisadi proseslərin inkişaf etdiyi bir şəraitdə xalq təsərrüfatının idarə edilməsində, xüsusən bazar iqtisadiyyatı şəraitində Dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirmək əsas şərtlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasında, yeni dövlət idarəetmə strukturlarının yaranması ilə əlaqədar olaraq, maliyyə nəzarətinin tamamilə yenidən qurulması və gücləndirilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması əsas məsələlərdən biri hesab edilir.

Hazırda Dövlət maliyyə nəzarəti respublika qanunverici /ə icra orqanları, maliyyə və vergi orqanları və digər dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Onun dövlətin maliyyə siyasətini müvəffəqiyyətlə reallaşdırmaq, maliyyə ehtiyatlarından xalq təsərrüfatının ^ütün sahələrində effektiv istifadə edilməsini təmin etmək prosesində əhəmiyyəti böyükdür. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə maliyyə nəzarətinin rolu daha da artır.

Maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşması forması maliyyə nəzarəti hesab edilir. O, maliyyə nəzarətinin məzmununu və təyinatını müəyyən edir. Nəzarətin məzmunu, istiqaməti məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və cəmiyyətin istehsal münasibətlərindən asılı olaraq dəyişir.

Müəssisələrin təsərrüfatçılıq hüquqlarının genişlənməsi, maliyyə fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsində onların sərbəstliyi, müxtəlif hüquqi təşkilatçılıq formalarının yaranması (məsələn, sahibkarlıq formasının) maliyyə nəzarətinin məzmununu xeyli zənginləşdirir.

Beləliklə, demək olar ki, maliyyə nəzarəti - xüsusi forma və üsul tətbiq etməklə təsərrüfat və idarəetmə obyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin və onunla bağlı əməliyyatların yoxlanması məcmusundan ibarətdir.

Maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət komplektləşdirilmiş xüsusi nəzarət təşkilatları və ya qrupları yaradılır.

Giriş

Onların hüquq və vəzifələri qüvvədə olan qanunlara uyğun olaraq müəyyən edilir.

Maliyyə nəzarəti - nəzarətin xüsusi sahəsi olub, dəyər dərəcəsinə istifadəsi ilə əlaqəli, məqsədə uyğun istiqamətdə müəyyən tətbiq sahəsinə malikdir.

Maliyyə nəzarətinin obyektinə pul, maliyyə ehtiyatlarının istifadəsi, onların yaradılması və bölüşdürülməsi prosesləri və eyni zamanda xalq təsərrüfatının bütün səviyyə və sahələrində fond formalarmdakı pul vəsaitləri daxildir.

Yoxlama obyektinə - eyni zamanda maliyyə göstəriciləri (dəyər formasında), mənfəət, əlavə dəyər vergisi, bütün növ gəlirlər, maya dəyəri, sərf olunmuş xərclər, fondlar və s. aid edilir.

Bütün bu göstəricilər sintetik xarakterə malik olduğundan müəssisə, idarə və kommərsiya birliklərinin təsərrüfat fəaliyyətinin bütün istehsal sahələrinə hərtərəfli nəzarət etməyə və eyni zamanda maliyyə-kredit mexanizminin qarşılıqlı əlaqəsinə nəzarətin həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Pul vəsaitindən istifadə edilən və bəzi hallarda onsuz baş verən bütün əməliyyatlar (barter qaydasında) maliyyə nəzarətinin sahəsi hesab edilir.

Bununla bərabər maliyyə ehtiyatlarından və pul vəsaiti fondlarından hər hansı qaydada olursa-olsun, istər birbaşa, istərsə də qarşılıqlı vasitəçilik formasında istifadə edilməsi halları baş verir. Eynilə bu obyektlər maliyyə nəzarətindən başqa digər növ nəzarətə də məruz qala bilərlər (kreditləşmə, qiymətqoyma, hesablaşmalar və s.), hətta müəyyən sahənin təsadüfən yoxlanması və təhlili zamanı obyektin vəziyyətinə qiymət verilməsi onun təyinatına uyğun olub-olmaması maliyyə nəzarətinə məxsusdur.

Məsələn, auditor firmaları müəssisənin menecmentinin effektivliyini və xüsusən bankların yoxlanmasını həyata keçirərkən yaranmış ehtiyatların (həcminə) miqdarına qiymət verir ki, bu da bilavasitə obyektin vergiyə cəlb olunan sonuncu miqdarını müəyyən etmək üçün əlverişlidir.

Giriş

Nəzarət, ancaq pis işləyən müəssisə və təşkilatlara deyil, həm də adi qaydada fəaliyyəti olan müəssisə və təşkilatlara da aiddir.

Maliyyə nəzarəti müəssisə, idarə və təşkilatların cavabdehlikləri ilə, həmçinin maliyyə intizamını yerinə yetirən dövlət və maliyyə-bank strukturları ilə sıx əlaqədardır. Bu cavabdehlik (məsuliyyət) maliyyə intizamını pozanlara təsir etmək, həm inzibati, həm də iqtisadi (maddi) tədbirlər görmək yolu ilə bildirilir. İqtisadi təsir tədbirləri maliyyə sanksiyaları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu, eyni zamanda maliyyə mexanizmi vasitəsi olub, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına və ekoloji sağlamlığa kömək edir.

Maliyyə cavabdehliyinin gücləndirilməsi problemlərinə maliyyə nəzarətinin təsiri, bir tərəfdən tətbiq edilən sanksiyaların ixtisarına, o biri tərəfdən onların səmərəliliyinin artırılmasına, xüsusilə vergi qoyma islahatlarının keçirilməsinə şərait yaradılmasını tələb edir.

§ 1. Maliyyə nəzarətinin təşkili

Q) . Maliyyə nəzarəti cəmiyyətin iqtisadi həyatının müxtəlif sahələrində və təsərrüfatın ayrı-ayrı səviyyələrində irəli sürülən tələblərə uyğun idarə edilməsini təşkil etmək üçün mürəkkəb və cürbəcür məsələləri həll edir.

İctimai maliyyə nəzarətinin həyata keçirildiyi obyektədən asılı olaraq, dövlət, ictimai, təsərrüfatdaxili və müstəqil (auditor) maliyyə nəzarəti kimi fərqlənilir, Dövlət maliyyə nəzarəti ümumdövlət və idarələr tərəfindən həyata keçirilir.

Ümumdövlət maliyyə nəzarəti dövlət hakimiyyət orqanları və idarələri tərəfindən həyata keçirilir. O nəzarət edilməli obyektlərə idarəçilik tabeçiliyindən asılı olmayaraq yönəldilir.

İdarə maliyyə nəzarəti nazirliyin şöbələri, şirkətlər, yerli hakimiyyət orqanları, idarələr və s. tərəfindən aparılır. Onun obyektləri müəssisə və idarələrin istehsal və maliyyə fəaliyyəti hesab edilir.

Daxili maliyyə nəzarəti müəssisə, idarə və təşkilatlarda iqtisadiyyata xidmət edənlər (mühasibat, maliyyə şöbəsi və s.) tərəfindən həyata keçirilir. Burada nəzarət obyekti müəssisə və təşkilatın özünün təsərrüfat və maliyyə fəaliyyəti və eləcə də onun ayrı-ayrı sahələri (şöbələr, sexlər, filiallar, sahələr) hesab edilir.

İctimai maliyyə nəzarəti əvəzsiz və könüllülük əsasında ayrı-ayrı fiziki şəxslər (mütəxəssislər) tərəfindən aparılır. Nəzarətin obyekti yoxlayıcı qarşısında qoyulan konkret məsələdən asılıdır.

Müstəqil maliyyə nəzarətini ixtisaslaşdırılmış auditor firma və xidmətləri həyata keçirirlər.

Maliyyə nəzarəti keçirilmə formasına görə ilkin, cari və sonrakı nəzarətə bölünür.

İlkin maliyyə nəzarəti müəssisələrin maliyyə planlarının, idarə və təşkilatların gəlir və xərclər smetalarının, büdcə layihələrinin, müqavilə şərtlərinin və s. sənədlərin tərtib edilməsi və

Maliyyə nəzərbtının təşkili

təsdıqı zamanı həyata keçirilir. Beləliklə, bu nəzarət müəsisə, idarə və təşkilatların maliyyə fəaliyyətlərində əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından düzgün olmayan və qeyri-məqsədlər üçün istifadə olunmasının və bütövlükdə mənfi maliyyə nəticələrinin qarşısını alır. Bundan başqa maliyyə planlarının (proqnozlarının, gəlir və xərclər smetalarının) tərtib edilməsi ərafəsində onun köməyi ilə əlavə maliyyə ehtiyatları üzə çıxarılır, müəsisənin özünün maliyyə vəziyyəti yaxşılaşdırılır. Bu, istehsal prosesində onun məsuliyyətinin gücləndirilməsinə kömək edir. Maliyyə nəzarətinin bu forması qanun və digər normativ aktların pozulmasını xəbərdar edir. O, əsaslı qoyuluş mənəbəyinə olan tələbatı və mənəfət hesablaşmasının əsaslandırılmasını yoxlayan zaman həyata keçirilir.

Cari maliyyə nəzarəti - maliyyə planının icrası prosesində, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları keçirildikdə, pul vəsaitlərinin və əmtəə material qiymətliələrin sərfinin norma və normativlərə uyğun olması yoxlanıldıqda, əvvəlcədən (qabaqcadan) verilmiş vəsaitlərin istifadəsi, vəsaitlərin xərc planlarına uyğun buraxılması zamanı həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətinin bu forması büdcə ilə hesablaşmaların tam, vaxtında və bütünlüklə həyata keçirilməsi üçün müəsisə və təşkilatların fəaliyyətinin ardıcıl surətdə faktik materiallər əsasında təhlil edilməsini nəzərdə tutur. Cari maliyyə nəzarətinin təsərrüfatdaxili yığım ehtiyatlarının artırılmasının araşdırılmasında əhəmiyyəti böyükdür. M^yyə nəzarəti maliyyə intizamının pozulmasının qarşısını alınması məqsədi ilə müəsisə, idarə və təşkilatların maliyyə planlarının icrası prosesində, mühasibat əməliyyatlarını apardıqda sənədlərin yoxlanılması, maliyyə orqanları tərəfindən kredit alınan zaman daim olaraq maliyyə işçiləri tərəfindən həyata keçirilir.

Sonrakı maliyyə nəzarəti hesabat dövrünün və maliyyə ilinin bütövlükdə başa çatmasından sonra həyata keçirilir. Dövlət büdcəsinin, büdcə idarələrinin smetalarının, müəsisə və təşkilatların maliyyə planlarının icrası zamanı pul vəsaitlərinin

Maliyyə nəzarətinin təşkili

səmərəli xərclənməsi yoxlanılır. Keçirilmiş tədbirlərə qiymətin verilməsi, maliyyə, əmək və material ehtiyatlarının qanunauyğun istifadə olunması, mühasibat hesabatları və məxaric sənədləri, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanması əsasında aparılmış sonuncu maliyyə nəticələrinin təhlil edilməsi ilə həyata keçirilir. Sonrakı maliyyə nəzarəti ilkin nəzarətlə qarşılıqlı əlaqədə olub ona əsaslanır.

Maliyyə nəzarətinin yoxlamalarına aşağıdakılar daxildir:

- iqtisadi və hüquqi qanunların tələblərinə riayət olunması, milli gəlirin və ictimai əmtəlik məhsulun dəyərinin bölüşdürülməsinin və yenidən bölüşdürülməsinin əlverişli və uyğun olması;

- büdcənin tərtibi və icrası (büdcə nəzarəti);

- müəssisə və təşkilatlarda, büdcə idarələrində maliyyə vəziyyəti, əmək, material və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunması və həmçinin vergilərin hesablanması və ödənilməsi;

Maliyyə nəzarəti qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- maliyyə resurslarına olan tələbat ilə gəlirlərin miqdarı əsasında yaranan tarazlığa kömək etmək;

- dövlət büdcəsi qarşısında, maliyyə öhdəçiliklərinin bütövlükdə və vaxtında təmin edilməsi;

- istehsaldaxili maliyyə resursları üzrə artımı üzə çıxartmaq, xərclərin azaldılması və rentabelliğin artırılması;

- müəssisələrdə, büdcə idarə və təşkilatlarında material qiymətlərindən və pul resurslarından səmərəli istifadə olunmasına, həmçinin uçot və hesabatların düzgün aparılmasına kömək etmək;

- qüvvədə olan qanunvericilik və normativ aktlara riayət olunması, o cümlədən təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisələrin vergiyə cəlb olunması sahəsində nəzarəti həyata keçirmək;

Maliyyə nəzarətinin təşkili

- müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətində, o cümlədən valyuta və s. əməliyyatlar üzrə yüksək faydalılığa nail olmağa köməklik etmək.

I Maliyyə nəzarəti yoxlama, təftiş, təhlil və s. üsul və metodlarla aparılır J

^ Yoxlama maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə aid ayrı-ayrı sənədlər, balans, hesabat və məxaric məlumatları əsasında aparılır. Yoxlama zamanı maliyyə intizamının pozulması üzə çıxarılır və bu cür mənfə halların aradan qaldırılması üçün tədbirlər nəzərdə tutulur.

| \ Təhlil - illik hesabatların faktiki məlumatları əsasında aparılır^
Bu zaman proqnoz və tapşırıqların yerinə yetirilməsi səviyyəsi, maliyyə intizamına və vəsaitlərin xərc normalarına riayət olunması aşkar edilir.

(Yoxlamadan fərqli olaraq təhlil aparılan zaman daha geniş dairəli göstəricilərdən istifadə edilirt Təsərrüfat orqanlarının maliyyə vəziyyəti onların gələcəkdə inkişaf perspektivləri, istehsalın yenidən qurulması və ya dəyişdirilməsi kimi məsələləri təyin edir. Anketlər tərtib olunur və sorğular keçirilir.

(Təftiş - maliyyə nəzarətinin əsas metodu olub müəssisə, idarə və təşkilatların hesabat dövründəki maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanmasını əhatə edif. Obyektdən asılı olaraq təftiş tam (başdan-başa), qismən, kompleks və tematik kimi fərqlənirlər. Eyni zamanda onlar planlı və plandankənar ola bilər. |Təftiş prosesində məlumatların əhatə dərəcəsiəndən asılı olaraq yoxlama tam, başdan-başa aparılır və bu zaman bütün sənədlər və material qiymətliləri nəzarətdən keçir.(Əgər sənədlərin bir hissəsi nəzarətdən keçərsə, yoxlama qismən aparılmış hesab edilirAparılan təftişlər xarakterinə görə iki cür olur: Sənədlərə əsasən (uçot qeydləri və hesabat sənədlərinin əslə əsmHaJ^ faktlara əsasən (mövcud pul vəsaiti və material qiymətliləri əsasında). İstənilən təftişi həyata keçirmək üçün proqram tərtib edilməlidir. Proqramda təftişin obyektə, məqsədi, mövzusu və əsas məsələləri əhatə olunur.

Təftişin məqsədindən asılı olaraq müxtəlif yoxlama üsullarından istifadə edilir: hesabat məlumatlarının tutuşdurulması, nəgd pulun yoxlanması (xəzinədə), sənədlər əsasında qarşılıqlı yoxlama, əmtəə material qiymətlilərinin inventarlaşdırılması, ekspertiza və laboratoriya analizi aparmaq və s.

Keçirilən təftişin yekununa əsasən akt tərtib edilir və onun əsasında müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətində üzə çıxarılmış nöqsanları aradan qaldırmaq və daxili ehtiyatları səfərbər etmək üçün tədbirlər planı işlənib hazırlanır.

Maliyyə nəzarətinin subyektivi nəzarət funksiyaları verilmiş idarə və təşkilatlar hesab edilir.

Ölkənin qanunverici hakimiyyət orqanları xalq təsərrüfatının sosial inkişaf proqnozlarını, dövlət büdcəsinin icrası üzrə hesabatları müzakirə və təsdiq edən zaman həyata keçirirlər. Onlar dövlət vəsaitlərinin qanunauyğun, səmərəli istifadə olunmasına və aparılan xərclərin məqsəduyğun xərclənməsinə nəzarət edir. Qanunverici hakimiyyət orqanları maliyyə nəzarətini komitə və komissiyalar, xüsusi ilə proqnoz və maliyyə-büdcə komissiyaları vasitəsi ilə icra edirlər.

Büdcə vəsaitlərinin, fondların səfərbər edilməsi və istifadə olunması prosesinə Maliyyə Nazirliyinin rəhbərlik etdiyi maliyyə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Ona görə də maliyyə nəzarətinin bu növü büdcə nəzarəti adlanır. Büdcə nəzarəti iqtisadiyyatın inkişafına dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitin maksimum artırılmasına və optimal maliyyə-büdcə siyasətinin işlənib hazırlanmasına şərait yaradır.

Respublika Maliyyə Nazirliyinin aparatı tərkibində nəzarət idarəsi, yerli maliyyə orqanlarında isə nəzarətçi müfəttiş fəaliyyət göstərir

/_Maliyyə orqanları tapşırıqların yerinə yetirilməsinə, əmək haqqı fondunun xərclənməsinə, iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının yaradılması və istifadə edilməsinin düzgünlüyünə daim nəzarət etməli, istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək üzrə təkliflər hazırlamalı və onları həyata keçirməlidirlər. Maliyyə

orqanları tərəfindən aparılan təhlilin, yoxlamanın və təftişin nəticələri müəssisə rəhbərlərinin yanında müzakirə edilməli, zəruri hallarda daxili təsərrüfat ehtiyatlarının aşkara çıxarılmasına, məhsul yığımı həcmi artırmağa və həmin müəssisələrin işində aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılmasına yönəldilən konkret təkliflər təqdim etməklə yerli rəhbər təşkilatlara xəbər verməlidirlər. /J

Kredit təşkilatları maliyyə nəzarətim ssudanın verilməsi və geri qaytarılması zamanı həyata keçirirlər.

Da>dljTialiy^ nəzarəti müəssisə və təşkilatların ayrı-ayrı struktur bölmələri tərəfindən yerinə yetirilir. Bir qayda olaraq müəssisə və təşkilatlarda maliyyə nəzarəti baş mühasib və maliyyə şöbəsinin işçiləri tərəfindən həyata keçirilir.

Vergi orqanı - maliyyə nəzarəti üçün operativ orqan hesab edilir.?"^2əfBäycah Respublikası Vergilər Nazirliyi dövlət vergi xidməti sistemi orqanlarına rəhbərlik edir. Yerlərdə vergi idarələri ancaq özlərinin yuxarı orqanlarına tabedirTər. -Vergi xidmətinin əsas vəzifəsi vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına, vergi tədiyyələrinin vaxth-vaxtmda və tam şəkildə büdcəyə köçürülməsinə nəzarət etməkdir. Vergi idarəsi eyni zamanda müəssisə və təşkilatların təşkilati-hüquqi forma və tabeçiliyindən asılı olmayaraq maliyyə vəziyyətinin yoxlanmasını təmin edir. Vergiyə cəlb olunacaq mənfəətin azaldılmasına yol verməmək məqsədi ilə onun düzgünlüyünü yoxlayır, bütün obyektleri və həmçinin vergiyə cəlb olunmağa real imkanı olan obyektleri qeydə alır. Vergi orqanı müsadirə edilən mülkiyyətin rəsmiləşdirilməsini, sahibsiz əmlakın, dövlət xəzinəsinə keçirilən əmlakın qiymətləndirilməsini və uçotunu təmin edir. Vergi orqanının mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təşkilatlardan qanunla müəyyən olunmuş kommersion sirlərindən başqa bütün lazımi sənədləri tələb etmək hüququ vardır. Vergi idarəsinə, həmçinin vətəndaşların sahibkarlıq haqda qanunlara riayət etmələri, gəlir əldə etmək üçün istifadə olunan mənzilləri nəzərdən keçirmək, sənədləri

təqdim olunmadıqda müəssisə və vətəndaşlarda əməliyyatları dayandırmaq, gəlir gizləndiyi hallar aşkar edilərsə cərimə və s. tədbir görmək, düzgün olmayan sazişlər müşahidə edilərsə müəssisələrin ləğv olunması haqda məhkərifəyəTə^^^ etmək hüququ verilir. Vergi tədiyyəçilərinin gələcək fəaliyyəti prosesində vergi xidməti tərəfindən öz nəzarət funksiyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə bank müəssisələrindən vergi tədiyyəçilərinin hesablarımdakı pul vəsaitləri məbləğlərinin daxilolma mənbələri və hesablar üzrə əməliyyatlar haqqında məlumat alırlar. Müvafiq qərar və protokol əsasında pul və mühasibat sənədlərini, habelə xammal və məhsul nümunələrini götürürlər.

Yoxlamaların əksəriyyəti planlı xarakter daşıyır. Bununla yanaşı vergi idarələri müəssisələrin və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini qəflətən yoxlamaq səlahiyyətinə də malikdirlər.

Bununla belə vergi orqanının müəssisə və vətəndaşların əmanətlərinin miqdarı haqda məlumatı yaymağa ixtiyarı yoxdur. Müəssisə və vətəndaşlar vergi orqanının düzgün olmayan hərəkətlərinə görə məhkəməyə müraciət edə bilərlər. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı mülkiyyətin müxtəlif formasını əmələ gətirir, maliyyə bazarının meydana gəlməsinə şərait yaradır. Bu da maliyyə nəzarətinin gələcək inkişaf istiqamətlərinin yeni formalarını təyin edir.

Müasir şəraitdə maliyyə nəzarəti aparılan zaman müasir hesablama texnikasından, iqtisadi norma və normativlərdən geniş istifadə olunur.

§ 2. Dövlət büdcəsinin icrasına maliyyə nəzarəti

Dövlət büdcəsinin icrasına nəzarət əsasən Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

/ Maliyyə Nazirliyinin struktur bölməsi olan Dövlət ^ Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi maliyyə nəzarətini təftiş aparmaq yolu ilə rəsmiləşdirir. Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi dövlət büdcəsi vəsaitinin düzgün, səmərəli və təyinatına uyğun xərclənməsini müəyyən etmək üçün respublika üzrə büdcədən maliyyələşən nazirlik, komitə və s. idarə və təşkilatlarda təftiş işinin təşkilinə cavabdehdir. /

Təftişin aparılmasında əsas məqsəd yerli Maliyyə orqanlarında gəlir və xərclərin tərtibi, təsdiqi və icrasını, büdcə vəsaitlərindən məqsədyönlü və səmərəli istifadə vəziyyətini, habelə maliyyələşmənin aparılmasının düzgünlüyünü müəyyən etmək, xəzinədarlığın tətbiqi prosesində müəyyənləşdirilmiş prinsiplərin icrası vəziyyətində/bu sahədəki işlərin səmərə və keyfiyyətinə nəzarət etmək, bu işlərin təkmiləşdirilməsində büdcə təşkilatlarının işçilərinə əməli köməklik göstərmək, büdcə idarələrinin smetalarında nəzərdə tutulmuş təyinatların əsaslı olmasını, büdcədən ayrılan və büdcədən kənar vəsaitlərin öz təyinatı üzrə xərclənməsini, pul vəsaitləri və material qiymətlilərinin qorunub saxlanılmasını, mühasibat uçotunun düzgün aparılması və hesabat məlumatlarının doğruluğunu müəyyənləşdirməkdir.

Yerli Maliyyə Orqanında təftişlər aparılan zaman aşağıdakı əsas məsələlər yoxlanılmalıdır:

1. Gəlir və xərclərin tərtibi üzrə büdcə proqnozlarının düzgünlüyü, proqnoz rəqəmlərinə qarşı gəlirlər və xərclərin necə planlaşdırıldığı, onlar planlaşdırılarkən müəyyən hesablaşmalarla əsaslandırılması, ötən ildə gəlirlər planının faktiki yerinə yetirilməsi və ilin əvvəlinə qalığın nəzərə alınması;

- Maliyyə Nazirliyi tərəfindən göndərilmiş vergi tədiyyələri proqnozlarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar proqnoz rəqəmlərinin və xəzinə orqanlarından alınmış faktiki

daxil olma üzrə rəqəmlərin Vergi Orqanının proqnoz və faktiki rəqəmləri ilə uyğunluğu;

- dövlət büdcəsinin gəlirləri üzrə ehtiyatları, habelə əlavə vergi mənbələrini aşkar etmək məqsədi ilə rayon ərazisində pərakəndə ticarət, ictimai iaşə, habelə digər sahələrdə fəaliyyət göstərən fiziki və hüquqi şəxslərdən alınan və büdcəyə ödənilən haqların düzgünlüyü;

- aidiyatı icra orqanlarının yerli təşkilatlarından dövlət büdcəsinin gəlir proqnozlarında tədiyyələrin reallığının müəyyən edilməsi ilə əlaqədar müvafiq arayış və göstəricilər alınmalı, birdəfəlik rüsum haqlarının büdcəyə cəlb edilməsi ilə əlaqədar bazarlarda, yarmarkalarda və xüsusi olaraq satış üçün ayrılmış digər yerlərdə malların, məmulatların və kənd təsərrüfatı məhsullarının satışını həyata keçirən fiziki şəxslərdən alınan birdəfəlik rüsum məbləğinin düzgünlüyü araşdırılmalıdır;

- dövlət rüsumlarının, habelə qeyri-vergi tədiyyələrinin idarə və təşkilatlar tərəfindən düzgün tutulması və büdcəyə ödənilməsi maliyyə idarələrində, büdcə idarə və təşkilatlarında fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər vergi və tədiyyələrin düzgünlüyünün yoxlanması təmin edilməlidir.

2. Dövlət büdcəsi haqqında qanuna uyğun olaraq büdcələrin tərtibi, baxılması və təsdiqi qaydalarına əməl olunması, ayrı-ayrı büdcələr arasında gəlirlərin və xərclərin düzgün bölünməsi, vergi və gəlirlərdən, həmçinin yerli gəlirlərə aid edilməli olan digər mədaxillərdən ayırma, həmçinin gəlir və xərc məbləğlərinin təyin edilməsi və hesablanması, yerli gəlirlərə aid olunmuş gəlirlərin tamamilə büdcəyə daxil olması, ayrı-ayrı tədiyyələrin mədaxilinin mövsümi olmasının nəzərə alınmasına və yerli gəlirlərə daxil olan vəsaitin nəzərdə tutulmuş normalara uyğun büdcələr arasında bölüşdürülməsinin təmin edilməsinə riayət olunması;

- büdcədən maliyyələşən müəssisə və təşkilatların maliyyə vəsaitinə olan ehtiyaclarının öyrənilməsi, onların xərcləri üzrə

müvafiq proqnozların alınması və icmallaşdırılması işinin təşkili səviyyəsinin vəziyyəti;

- büdcə idarələrinin smetalarının (fərdi və icmal smetaların) düzgün və tam həcmdə tərtibi, bu smetalarda maddələr üzrə hesablamaların və literlərin yazılıb-yazılmaması, fərdi smetaların yekunlarının büdcə icmalı ilə uyğunluğu;

- ayrı-ayrı icra nümayəndəliklərinin ərazisində olan büdcə idarələrinin xərclərinin həmin nümayəndəliklərin gəlirlərinə daxil edilməsinin düzgünlüyü, büdcənin mədaxil və məxaric üzrə icmal rəqəmlərin icra hakimiyyəti və müvafiq nümayəndəlik orqanının büdcənin təsdiqinə dair qərarlarındakı (protokoldan çıxarış) rəqəmlərə uyğunluğu;

3. Yerli xərclərin icrası zamanı gəlir və xərclər üzrə təyinatə qarşı fərq olarsa, bu hal aydınlaşdırılmalı, icra ərəfəsində, həmçinin, ayrı-ayrı gəlirlər və xərclər üzrə dəyişikliklərin uçotunun aparılmasının düzgünlüyünə xüsusi fikir verilməklə bütün dəyişikliklər barəsində rayon icra hakimiyyətinin qərarlarının (sərəncamlarının və Maliyyə Nazirliyinin məktublarının) varlığı, əlavə gəlirlərin istifadə olunması üzrə müəyyən edilmiş qaydalara əməl edilməsi, əmək haqqı və ona bərabər tutulmuş zəruri xərclərin ödənişi üzrə borcların olub-olmaması, maliyyələşmə mənbəyi olmadan xərclərin aparılması halları araşdırılmalıdır.

Vəsaitlərin büdcədən qaytarılması halları sənilər əsasında başdan-başa yoxlanılmalıdır.

4. Ərazi nümayəndəliklərində büdcə qanununa riayət olunması, onlara mənsub olan gəlirlərin vaxtında yığılması, büdcə təyinatından əlavə xərclərin edilməsi kimi faktların olub-olmamasına xüsusi diqqət yetirilməli, həmçinin Maliyyə İdarəsi tərəfindən kənd nümayəndəliklərinə nə kimi əməli köməklik göstərilməsi yoxlanılmalıdır;

- Yerli maliyyə orqanı tərəfindən fərdi və icmal xərclər smetalarının, büdcə idarələri işçilərinin tarifləşmə siyahılarının yoxlanılması vəziyyəti şərh edilməlidir;

- Yerli maliyyə orqanında iqtisadi nəzarət işlərinin təşkili, büdcə idarələrindən hesabatların qəbulu, hesabat məlumatlarının düzgünlüyü yoxlanılmalıdır;

- yerli xərclər üzrə ilin əvvəlinə yaranmış azad büdcə vəsaiti qalığının bölüşdürülməsi və istifadəsi, 01 yanvar tarixinə yaranmış büdcə qalığının dövlət büdcəsi layihəsində nəzərdə tutulmuş ehtiyat fonduna köçürülməsi, habelə xüsusi vəsaitlərin, büdcədənkənar fondların yaradılması və istifadəsinin bu sahədə mövcud olan təlimat və göstərişlərə uyğun icrası vəziyyəti araşdırılmalıdır.

5. Büdcə vəsaitinin öz təyinatına tam və səmərəli xərclənməsinin düzgünlüyü yoxlanılarkən maliyyə orqanları tərəfindən büdcə idarə və təşkilatların müəyyən edilmiş qaydada maliyyələşdirilməsinin düzgünlüyü araşdırılmalıdır. Bu zaman büdcələrin mütənasib bölgüsü və maliyyələşmənin bu bölgüyə müvafiq olaraq aparılması vəziyyətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Büdcə təşkilatlarının maliyyələşdirilməsi üçün tərtib edilmiş rüblük xərc cədvəllərinin icrası zamanı təyinatdan artıq vəsaitin köçürülməsinə yol verilməsi halları açıqlanmalı və araşdırılmalıdır. Sərəncam olmadan maliyyələşmə açılmışsa, bunun səbəbləri aydınlaşdırılmalıdır.

Büdcə idarələrində mal-material qiymətlilərinin normadan artıq ehtiyatlarının, cari maliyyələşdirmə hesabına qarşılıqlı əvəzləşmənin düzgün aparılmasına və maliyyələşmədə nəzərə alınmasına xüsusi fikir verilməlidir.

Büdcə təşkilatlarında şəbəkə, ştat və kontingent göstəricilərinin təhlilini aparmalı və bu göstəricilər üzrə artım varsa, bunun səbəbləri araşdırılmalıdır.

Debitor və kreditor borclarının vəziyyəti araşdırılmalı, onların əmələgəlmə səbəbləri təhlil edilməlidir.

İcra dövründə planda nəzərdə tutulmuş şəbəkə, ştat və kontingentlərin yerinə yetirilməməsi nəticəsində və həmçinin müəyyən maddələr üzrə istifadə edilməmiş vəsaitlərin məbləğinin maliyyələşdirmə aparılan zaman nəzərə alınması vəziyyəti,

İcra nümayəndəlikbrino subsidiya və ssuda verilməsi işləri yoxlanılmalıdır.

Büdcənin rüblük və illik icrası yekunları haqqında rayon icra hakimiyyətinə qərar layihələrinin verilib-verilməməsi, icra hakimiyyətində müzakirə edilərək müvafiq qərar qəbul edilib-edilməməsi və eləcə də Maliyyə Nazirliyi və digər orqanlardan daxil olmuş məktubların, idarəyə daxil olmuş ərizə və şikayətlərin, həmçinin Maliyyə Nazirliyinin əmr və göstərişlərinin icra vəziyyəti yoxlanılmalıdır.

Yerli Maliyyə Orqanlarında xəzinədarlıq işlərinin təşkili və aparılma vəziyyətinin yoxlanılması zamanı aşağıdakı məsələlər diqqətlə araşdırılmalıdır:

Kredit resurslarının formalaşdırılması, vəsaitlərin təyinatına uyğun istifadə edilməsi, xərc zamanı xəzinədarlığın əsas prinsiplərinin tələblərinə riayət edilməsi. Xəzinədarlığın Hesab Kitablarının düzgün işlənməsi üzrə aşağıda qeyd edilənlər yoxlanılmalıdır.

"Respublika bölüşdürülən" Xəzinədarlığın Hesab Kitabları üzrə:

Respublika büdcəsindən daxil olan Xəzinə arası Köçürmə Sərəncamlarının "Köçürmə" (yerli xəzinə orqanları-mərkəzi xəzinədarlıq) Xəzinədarlığın Hesab Kitabları və Mərkəzi Xəzinədarlıq ilə xəzinə orqanı arasında tərtib edilmiş üzləşdirmə aktı ilə yoxlanılması;

- "Respublika bölüşdürülən" Xəzinədarlığın Hesab Kitablarının xərc əməliyyatları zamanı kredit resursu qalığına nəzarət edilməsi;

- Sifarişlər üzrə xərclərin təyinatı və Sifarişlərə qoşulan tələblərin gözlənilməsi;

- İlin sonunda Xəzinədarlığın Hesab Kitablarının müvafiq qaydada bağlanması.

"Yerli bölüşdürülən" və "Yerli bölüşdürülməyən" Xəzinədarlığın Hesab Kitabları üzrə*

- "Yerli büdcə" Xəzinədarlığıgaltf^%Be^Ut««WJSKSftin

maliyyələşmə açılan zaman mədaxil və məxaric əməliyyatlarının müvafiq Xəzinədarlığın Hesab Kitabları əsasında və kredit resursunun gözlənilməsi;

- büdcə sərəncamlarının və Xəzinədarlığın Köçürmə Sərəncamlarının təlimata uyğun yazılması;

"yerli bölüşdürülməyən" Xəzinədarlığın Hesab Kitablarında mədaxil və maliyyələşmə əməliyyatları;

- xərc zamanı kredit resursu ilə yanaşı smeta məbləğlərinə riayət olunmasının yoxlanılması;

- sifarişlər üzrə xərclərin təyinatına və sifarişlərə qoyulan tələbin gözlənilməsi;

- ilin sonunda Xəzinədarlığın Hesab Kitablarının müvafiq qaydada bağlanması.

"Respublika xüsusi vəsait" və "Yerli xüsusi vəsait" Xəzinədarlığın Hesab Kitabları üzrə:

- respublika və yerli xüsusi vəsaitlər üzrə mədaxil əməliyyatlarının "Gəlirlər" Xəzinədarlığın Hesab Kitabları ilə üzləşdirilməsi;

- respublika və yerli xüsusi vəsaitlər üzrə məxaric əməliyyatlarının xərc maddələri üzrə müvafiq tələblər gözlənilməklə təsdiq edilmiş xərc smetalarına uyğunluğu;

- zəruri hallarda büdcə təşkilatlarında xəzinə kitablarının müvafiq "Xüsusi vəsait" Xəzinədarlığın Hesab Kitabları ilə üzləşdirilməsi;

- ilin sonunda Xəzinədarlığın Hesab Kitablarının müvafiq qaydada bağlanması.

Respublika büdcəsinə çatası xüsusi vəsaitlərin Xəzinə arası Köçürmə Sərəncamı ilə köçürülməsi vəziyyətinin yoxlanılması.

"Agent-Bank", "Sərəncam" və "Gəlirlər" Xəzinədarlığın Hesab Kitablarının yekun məbləğlərinin xəzinədarlığın tranzit hesabının bank çıxarışlarının yekun məbləği ilə gündəlik üzləşdirilməsi.

"Üzləşdirilmiş və köçürülmüş vəsaitlər" Xəzinədarlığın Hesab Kitablarındakı məbləğlərin yerli xəzinə orqanı ilə Mərkəzi

Xəzinədarlıq arasında aparılan üzləşdirmə aktları və müvafiq Xəzinədarlığın Hesab Kitablarında əks etdirilən məbləğlər əsasında yoxlanılması.

Gəlirlərin təsnifat qrupları və tədiyyə növləri üzrə "Gəlirlər" Xəzinədarlığın Hesab Kitablarında əks etdirilməsi.

Texniki Xəzinədarlığın Hesab Kitablarının rəsmi bağlanması.

Registr kitabında əks etdirilən məbləğlərin seçmə üsulu ilə müvafiq Xəzinədarlığın Hesab Kitabları ilə üzləşdirilməsi.

İcmal balansların düzgün tərtib edilməsinin yoxlanılması və aylıq hesabatlarla üzləşdirilməsi.

Hər ayın sonunda büdcə təşkilatları ilə xəzinə orqanı arasında aparılmış maliyyə əməliyyatları (maliyyəlaşmə və xərc) üzrə üzləşdirmə aktlarının tərtib edilməsi və büdcə təşkilatlarının xəzinə çıxarışları ilə təmin edilməsi.

Öhdəlik sənədlərinin düzgün doldurulması və uçotunun dəqiq aparılması.

Xəzinədarlıq sisteminin əsas prinsiplərinin icrası vəziyyəti, xəzinə işlərinin təlimat materiallarına uyğun qurulması yoxlanılarkən bu işlərin tokmilləşdirilməsində maliyyə orqanlarının işçilərinə əməli köməkliklər göstərilməlidir.

Büdcə təşkilatlarında təftişlər aparılarkən aşağıda qeyd olunanlar yoxlanılmalıdır:

1. Smeta təyinatlarının düzgünlüyü, mühasibat uçotunun düzgün aparılması, hesabatların tərtibi və uçot məlumatları ilə hesabat məlumatlarının uyğunluğu, şəbəkə, ştat və kontingent planlarının yerinə yetirilməsi və xərclərin həmin göstəricilərə uyğunluğu, pul vəsaitləri və mal-material qiymətlilərin qorunub saxlanması və onlardan qənaətlə istifadə olunması, əsaslı təmirə çəkilən xərclərin səmərəliliyi, avadanlıq və inventar alınması, mal-material qiymətlilərin silinməsi normalarına riayət olunması, uşaq ailələrin və işləyən pensiyaçıların sosial müdafiəsi üçün komissiyalar tərəfindən az təminatlı ailələrə təyin edilən

müavinətlərin, həmçinin işləyən pensiyaçılara ödənilən pensiyaların düzgünlüyü, əmək haqqı fondunun düzgün xərclənməsi, büdcədənkənar (xüsusi vəsaitlər) fondların yaradılması və onların xərclənməsi, debitor və kreditor borcların vəziyyəti, onların reallığı və yaranma səbəbləri, təhtəl-hesab şəxslərlə hesablaşmalar, pul vəsaitləri və mal-material qiymətlilərin inventarizasiyaların aparılması barədə qüvvədə olan qaydalara riayət olunması, əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinin vəziyyəti, əvvəlki təftişlə aşkar olunmuş faktların aradan qaldırılması vəziyyəti və bu məqsədlə görülmüş tədbirlər.

2. Büdcə təşkilatlarında büdcə vəsaitinin xərclənməsinin düzgünlüyü yoxlanılarkən təsərrüfat xərclərinə ayrılan vəsaitlər hesabına dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrindən nəgd qaydada və köçürmə ilə mal alışı, habelə dərman və sargı materiallarının, ərzaq məhsulları alınarkən onların qiymətlərinin təsdiq edilmiş qiymətlər səviyyəsinə uyğunluğunun, alışa dair təsdiq edici sənədlərin olması və mühasibatlıqda mədaxil edilməsi vəziyyəti araşdırılmalı, xəzinədarlığın bu sahədəki nəzarət funksiyalarının yerinə yetirib-yetirilməməsi yoxlanılmalıdır.

Abadlıq və əsaslı təmir işlərinin hansı təşkilatlar tərəfindən həyata keçirildiyi, ehtiyac olmadığı halda özəl müəssisələrə vəsait köçürülməsi, həmin vəsaitin digər məqsədlərə istifadə olunmasına və ya vəsaitin dondurulmasına yol verilməsi, nəgd qaydada tikinti materialları alınması, alınmış materialların, yerinə yetirilmiş işlərin dəyərinin şişirdilməsi halları müəyyən edilməlidir.

3. Büdcə təşkilatlarında cari büdcə ili üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin təyinatı üzrə xərclənməsini yoxlamaqla bərabər, həmin vəsaitlər hesabına keçmiş illərdən qalmış kreditor borcların ödənilməsi hallarına yol verilməsi müəyyən edilməli, dövlət öhdəçiliyi olmayan və müəyyən edilmiş limitlərdən artıq kreditor borcların yaradılması halları araşdırılmalı və bu barədə aktda qeydlər edilməlidir.

Yerli maliyyə orqanının rayon xəzinədarlıq orqanları tərəfindən keçmiş dövrlərdə yaranan kreditor borclarının büdcə ilinin vəsaiti hesabına ödənilməsinə yol verilməsi hallarının müəyyən edilməsinə xüsusi fikir verilməli və belə halların səbəbləri araşdırılmalıdır.

4. Təftiş olunan büdcə idarələrində (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət şöbələrində, ərazi nümayəndəliklərində) Respublika Prezidentinin Fərmanları ilə əmək haqqlarının, digər yardımların artırılmasının tətbiq edilməsinin düzgünlüyünü yoxlamaq;

Təhsil sistemində məktəbdə sinif komplektlərinin, fənn kabinetlərinin, emalatxanaların, məktəbdənkənar müəssisələrdə dərnəklərin həqiqi varlığını yoxlayıb aktla rəsmiləşdirmək;

Əmək haqqı stavkalarının və vəzifə maaşlarının tətbiqinin düzgünlüyünü yoxlamaq, müəllimlərin təhsil və stajlarına görə seçmə qaydada 25-30%-dən aşağı olmamaqla əmək haqqlarının tarifləşməsini, tarifləşmə siyahılarında dərslər saatlarının tədris planı əsasında düzgünlüyünü başdan-başa yoxlamaq, sinif komplektləri və şagirdlərin sayı haqqında təqdim olunmuş UM-1 hesabatlarının düzgünlüyünü məktəbdə yoxlamaq;

Tibb müəssisələrində şəbəkə və ştatların planlaşdırılmasında təsdiq edilmiş normativlərə əməl olunmasını, ambulator qaydada müalicə olunan xəstələrə pulsuz buraxılan dərmanların, çoxuşaqlı və aztəminatlı ailələrin uşaqlarına pulsuz süd qarışığı məhsullarının verilməsinin düzgünlüyünü yoxlamaq;

Xəstəxanalarda maddi-məsul şəxslərin hesabatları üzrə ərzaq məhsulları, dərman və sarğı materiallarının silinməsinin düzgünlüyünün ayrı-ayrı aylar üzrə seçmə qaydada yoxlamaq;

Xəstələrin həqiqi varlığını, onların sayına görə anbardan buraxılan ərzaq məhsullarının menyu-tələbnamələrlə uyğunluğunu xəstəxanada yoxlamaq;

Ərzaq və dərmanların istifadə olunmasının təsdiq olunmuş normalara uyğunluğunu, məxaricə silinmiş aztapılan

və bahalı dərmanların xəstəlik tarixlərinə və təyinat vərəqələrinə əsasən silinməsinin düzgünlüyünü yoxlamaq;

Pullu və əvəzsiz qaydada alınmış bərk və yumşaq inventarların mədaxil edilməsinin və silinməsinin qanunauyğunluğunu və düzgünlüyünü yoxlamaq;

Tibbi xidmət maşınlarından xidməti minik maşını kimi istifadə olunurmu və anbarda yanacaq qüvvədə olan normativ hüquqi aktlara müvafiq silinirmi?

Nöqsan aşkar edilərsə, nəticəsini müvafiq qaydada rəsmiləşdirmək;

Mədəniyyət işçilərinin əmək haqqı stavkalarının düzgün müəyyən edilməsini yoxlamaq, mədəniyyət evlərinin və klublarının qanunauyğun açılmasını, muzeylərin faktiki varlığını yoxlamaq, kitabların paylanması, oxucuların sayı və kitab fonduna müvafiq olaraq ştat vahidlərinin düzgünlüyünü yerində yoxlamaq;

Təftiş dövründə qarşılıqlı yoxlamalara geniş yer vermək, ərzaq məhsullarının, qiymətli mal-materialların qalıqlarının çıxarılması və mühasibat uçotu qalıqları ilə üzləşdirilməsinə xüsusi fikir vermək lazımdır.

Qəsəbə ərazi nümayəndəliklərinin yerli gəlir və xərclərinin tərtibi və icrasının təftişi zamanı aşağıdakı məsələlərə xüsusi fikir verilməlidir:

Qəsəbə ərazi nümayəndəliklərinin yerli gəlir və xərclərinin tərtibi zamanı nümayəndəliklərin ərazisində yerləşən büdcə təşkilatlarından daxil olan gəlirlərin büdcələrdə düzgün planlaşması, gəlirlərin büdcəyə tam daxil olmasının düzgünlüyünü, ərazi nümayəndəliklərinin yerli xərclərində yerləşən təşkilatların ştat göstəricilərinin büdcələrdə düzgün planlaşdırılması, ərazi nümayəndəliklərinin büdcələrində planlaşdırılan məktəbəqədər uşaq müəssisələrində işləyən tərbiyəçi müəllimlərin ta- rıflaşma siyahılarının düzgünlüyü, uşaq müəssisələrində yemək xərclərinin normalara uyğun planlaşdırılması (uşaq günlərinə görə) və xərclənməsinin düzgünlüyü, xərclər smetalarında

Ştatlar üzrə əmək haqqlarının düzgünlüyü, smetalarda xərc maddələri üzrə nəzərdə tutulmuş vəsaitin öz təyinatına cfüzgün xərclənməsi, əmək haqqı fondunun düzgün xərc edilməsi, ayrı- ayrı təşkilatlar üzrə davamiyyət tabellərinin tərtib edilməsi və həmin tabellərə əsasən əmək haqqının hesablanmasının düzgünlüyü, işçi xəstələndiyi hallarda həmin günlərə əmək haqqı ödənilib - ödənilməməsi, təsərrüfat xərclərinin və ezamiyyə xərclərinin qüvvədə olan normativ hüquqi aktlara uyğun ödənilməsinin düzgünlüyü, inventar və avadanlıq alınması, onların saxlanma vəziyyəti və vaxtından əvvəl silinmə hallarının olub-olmaması, rayon yerli xərclərindən alman ssudaların öz təyinatına istifadə olunması və vaxtında qaytarılmasının təmin edilməsi, uşaq bağçalarında valideyn haqqlarının düzgün hesablanması, valideynlərin təqdim etdikləri iş yerlərindən əmək haqqlarına dair arayışlarının reallığı (seçmə qaydada), valideyn haqqından azad olunanlar barədə sənədlərin düzgünlüyü, uşaq bağçalarından uşaqların davamiyyət jurnallarının doldurulmasının düzgünlüyü, uşaqların sayı barədə uşaq bağçasının mətbəxinə verilən məlumatların düzgünlüyü və s.

Yoxlama gedişində yoxlayıcı proqramda göstərilən suallarla kifayətlənməməli, büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadə, maliyyələşmənin düzgün icra olunması və xəzinədarlıq sisteminin həyata keçirilməsində müəyyənləşdirilmiş bütün prinsiplərin gözlənilməsinə xüsusi fikir verməli, habelə lazım gəldikdə ortaya çıxan digər məsələləri də araşdırmalıdır.

Təftiş üçün müəyyən edilmiş vaxtdan səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə əsas istiqaməti yoxlanılan təşkilatın daha vacib sahələrinə yönəltmək.

Aparılan yoxlamanın nəticələri üzrə akt tərtib olunmalıdır. Aktda yerli maliyyə və xəzinədarlıq orqanında yoxlanılan məsələlərə dair müəyyən olunmuş nöqsan və çatışmazlıqlar öz əksini təpmalı, onların aradan qaldırılması məqsədilə təkliflər verilməlidir.

Dövlət büdcəsinin icrasına maliyyə nəzarəti

Təftişin nəticələri təftiş olunan büdcə təşkilatlarında müzakirə edilməli, yerli büdcənin tərtibi və icrası üzrə aparılmış təftişlərin ümumi nəticələrinin Rayon İcra Hakimiyyəti başçısının Şura iclasında müzakirə olunması üçün qərar layihəsi təqdim edilməlidir.

Təftiş və yoxlamalarda cinayət xarakterli faktlar aşkar edildikdə, bu barədə nazirliyin rəhbərliyinə məlumat verilməli, dövlətə dəymiş zərərin bərpa olunması məqsədilə materiallar hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilməlidir.

§ 3. Kommersiya əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələri» maliyyə nəzarəti

i

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftişi pul vəsaitlərinin və maddi qiymətlilərin qorunub saxlanmasının, onlardan istifadə olunmasının, hesablaşmaların aparılmasının, maddi, maliyyə və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinin, mühasibat uçotunun tətbiqinin Azərbaycan Respublikasının qanunverici və icra orqanlarının normativ sənədlərinə, qüvvədə olan təlimat və göstərişlərə uyğun olub-olmamasının ilkin sənədlər, analitik və sintetik uçot göstəriciləri və mühasibat balansları əsasında yoxlanılmasını nəzərdə tutur. /

<\Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftişi^zamam sənədlərlə yoxlanması bank və xəzinə əməliyyatları tam əhatə olunmaqla, qalan sahələr üzrə seçmə qaydada aparıla bilər

Təftişin ardıcılığını və səmərəliliyini təmin etmək üçün onun aşağıdakı mərhələlərlə aparılması məqsədə uyğun sayılır:

- müfəttişin (təftiş qrupunun)! təftiş olunan müəssisəyə getməzdən qabaq hazırlıq işi;

- pul vəsaitlərinin və maddi qiymətlilərin qəflətən inventarizasiyasının (sayılmasının) keçirilməsi;

- təftiş olunan müəssisənin struktur bölmələri, istehsal bölmələri və prosesləri, sex, anbar, nəqliyyat və digər təsərrüfatları ilə şəxsən baxış keçirməklə, həmçinin uçotun və ümumi işin təşkili, təftiş olunacaq materialların həcmi ilə tanış olmaq;

- maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının və uçotun vəziyyətinin sənədli yoxlanması;

- təftiş aktının rəsmiləşdirilmək!.

I^Təftişin məqsədi aşağıdakılar hesab edilə bilər:

Təftiş olunan müəssisənin iqtisadi vəziyyətini hərtərəfli araşdırmaq, istehsal fəaliyyətini təhlil etmək və gələcəkdə müəssisənin işinin yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələr vermək; ff Pul vəsaitlərinin və maddi qiymətlilərin qorunub saxlanılmasının, onların inventarizasiyasının (sayılmasının),

idarə, müəssisə və təşkilatlarla, həmçinin fiziki şəxslərlə hesablaşmaların vaxtında və düzgün aparılmasının, maddi qiymətlilərin balansdan silinməsinin, maddi-məsul şəxslərlə müqavilələrin bağlanılmasının, pul vəsaitlərinin və digər qiymətli kağızların, maddi qiymətlilərin, ciddi uçot blanklarının istifadə olunmasının, istehsal olunan məhsulun qüvvədə olan standartlara, iş və xidmətlərin normativlərə uyğun olmasının düzgünlüyünü yoxlamaq.

Təftiş aparılan şəxsin aşağıdakı hüquqları vardır:

- xəzinədə olan nəgd pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların, maddi qiymətlilərin, mühasibat registrlərinin, hesabatların və digər sənədlərin, əmrlərin, təsərrüfat və əmək müqavilələrinin, kadrların şəxsi işlərinin, hər cür yazışmaların yoxlanmaq üçün ona təqdim olunmasını tələb etmək;

- təftiş aparılan müəssisədə vəzifəli və maddi-məsul şəxslərdən lazım gələn hallarda təftişlə əlaqədar şifahi və yazılı qaydada izahatlar və arayışlar almaq;

- əsas vəsaitlərin, mal-material qiymətlilərinin, pul vəsaitlərinin və hesablaşmaların tam və ya qisməti inventarizasiya lərinin aparılmasını tələb etmək, zəruri olan hallarda müəssisənin xəzinəsini, anbarlarını və arxivlərini möhürləmək;

- təftiş aparılan müəssisə ilə əlaqəsi olan digər müəssisə idarə və təşkilatlardan, həmçinin fiziki şəxslərdən arayışlar və sənədlərin surətlərini almaq;

^

- lazım gələn hallarda təftiş aparılan müəssisə ilə əlaqəsi olan digər müəssisə, idarə və təşkilatlarda qarşılıqlı yoxlamaları təşkil etmək;

- saxtakarlıq və mənimləmə faktları aşkar edildikdə zəruri olan sənədləri müəyyən olunmuş qaydada götürmək, hən^ faktlar barədə rəhbərliyə məlumat verməklə təftiş materialları^ istintaq orqanlarına vermək;

təşkilinin digər suallarının mövcud standartlara, texniki şərtlərə, qiymət və tariflərə uyğunluğunu yoxlamaq məqsədi ilə mütəxəssislər cəlb etməklə yoxlamalar aparmaq;

Təftişçilər aşağıdakıları yerinə yetirməyə borcludurlar:

- müəssisədə aparılmış əvvəlki təftiş və yoxlamaların materialları ilə tanış olmaq;

- təftiş olunan müəssisəyə aid olan əmr və göstərişləri öyrənmək;

- öz işində qüvvədə olan qanunvericiliyə ciddi surətdə əsaslanmaq;

- təftiş və yoxlamaların nəticələri üzrə aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması, müəssisənin maliyyə- təsərrüfat fəaliyyətinin sağlamlaşdırılması üçün tövsiyyə və təkliflər vermək.

Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri təftiş aparılan müəssisənin rəhbərlərinin, baş mühasibinin və digər əlaqədar şəxslərin imzaları ilə rəsmiləşdirilir.

Təftiş aktı təftiş zamanı istehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətində aşkar olunmuş nöqsanların sistemli izahını məsul şəxslər göstərilməklə konkret faktlar və sənədlərlə özündə əks etdirməlidir. Akt obyektiv olmalı, faktlar aydın, dəqiq və qısa şəkildə yazılmalıdır. Tam yoxlanılmamış və mülahizələrə əsaslanan faktların akta qeyd olunmasına yol verilmir..

Təftiş olunan müəssisənin vəzifəli şəxslərinin akta aid etiraz və qeydləri olduqda onlar öz qeydlərini yazılı qaydada göstərməklə aktı imzalamalıdırlar. Vəzifəli şəxslərin akta əlavə olaraq qeydləri təftişçi tərəfindən yoxlanılmalı (araşdırılmalı) və hər bir məsələyə dair öz rəyini bildirməlidir.

Təftiş aktı aşağıdakı ardıcılıq üzrə tərtib olunmalıdır.

A. Giriş hissəsi:

- aktın tərtibinin vaxtı və yeri;

- təftiş kim tərəfindən və hansı əsasla keçirilmişdir;

- təftiş olunan müəssisənin adı, tabeçiliyi və mülkiyyət forması;

- təftiş olunan müəssisə nə vaxt yaradılmışdır;
- təftiş kimlərin iştirakı ilə aparılmışdır;
- təftiş olunan dövrdə rəhbər şəxslər hansı vaxtdan hansı vaxtadək işləmişlər;
  - əvvəlki təftiş kim tərəfindən və nə vaxt aparılmışdır;
  - təftişin keçirildiyi dövr (başlama və qurtarma tarixləri).
- B. İstehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyəti üzrə:
  - ümumi texniki-iqtisadi göstəricilər haqqında məlumat;
  - xəzinə və xəzinə əməliyyatlarının təftişi;
  - bank əməliyyatlarının təftişi;
  - təhtəl-hesab məbləğlərinin təftişi;
  - müəssisənin təchizatı ilə bağlı əməliyyatların, xammalın və digər material qiymətlilərinin mədaxilinin təftişi;
  - istehsal fəaliyyətinin təftişi;
  - maddi məsul şəxslərin hesablarının təftişi;
  - əsaslı qoyuluşların və əsas vəsaitlər üzrə aparılmış əməliyyatların təftişi;
    - maliyyə nəticələrinin (tədavül xərcləri, əmək haqqı xərcləri və ştat intizamı, gəlirlər, mənfəət və rentabellik) təftişi;
    - müəssisənin sərəncamında olan və digər təyinatlı fondların, məqsədli maliyyələşmələrin təftişi;
    - mühasibat uçotunun təşkili vəziyyətinin təftişi.

qTəftiş və yoxlamaların aparılması müddəti 30 (otuz) təqvim gününədək müəyyən edilir. Lazım gəldikdə təftişi təyin edən rəhbər şəxs tərəfindən həmin gün 30 günədək uzadıla bilər.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün idarə, müəssisə və təşkilatlar xəzinə əməliyyatlarını qüvvədə olan normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq həyata keçirməlidir.

Təftiş aparılan şəxs öz səlahiyyətlərini təftiş aparılan müəssisə rəhbərliyinə bildirdikdən dərhal sonra müəssisənin xəzinəsində təftişin aparılması təmin edilməlidir. Bir neçə xəzinənin olduğu halda pul vəsaitlərinin faktiki varlığı onların hamısında eyni vaxtda, yaxud xəzinələrin hamısı qabaqcadan

möhürlənməklə ardıcılıqla aparılır. Eyni zamanda təftişçi bütün yoxlama müddəti ərzində istənilən vaxtda xəzinədə təkrar təftiş apara bilər. Xəzinənin təftişi zamanı xəzinədarın, baş mühasibin və ya onun müavininin iştirakı vacibdir.

(y Xəzinədə nəğd pul vəsaitlərinin və digər qiymətlilərin faktiki varlığı yoxlanılmazdan əvvəl təftişçi xəzinədarın onun cari iş günü üçün xəzinə əməliyyatları barədə sonuncu hesabatını, bütün mədaxil və məxaric sənədlərinin hesabatına daxil edilməsi, həmçinin xəzinə üzrə borc məbləğlərinin olub- olmaması haqqında iltizamını tələb edir. Həmin gün üçün xəzinə mədaxil və məxaric orderlərinin nömrələri mühasibat qeydləri ilə üzləşdirilir. Təftişçi xəzinədarın sonuncu hesabatını yoxlayaraq düzgünlüyünə əmin olduqdan sonra tarixi göstərməklə imzası ilə təsdiq edir.

Xəzinənin təftişi zamanı xəzinədə olan nəğd pul vəsaitləri və qiymətli kağızların (putyovkalar, markalar, ciddi uçot blankları və digər qiymətlilər) faktiki varlığı yoxlanılır. Yoxlama zamanı xəzinədarın öz iltizamında göstərilənlərdən əlavə mədaxil və məxaric əməliyyatları haqqında qeydləri nəzərə alınır.

Xəzinədə pul vəsaitləri və digər qiymətlilərin əskik gəlməsi, yaxıd artıqlığı aşkar olunduqda təftişçi xəzinədarın kənarlaşmanın səbəbləri haqqında yazılı izahat alır.

Xəzinədə əhəmiyyətli dərəcədə əskik gəlmə aşkar olunduqda təftişçi xəzinədarın vəzifəsindən dərhal kənarlaşdırılması barədə müəssisə rəhbərinə təklif verir və işi istintaq orqanına göndərir, artıqlıq müəyyən olunduqda isə həmin məbləği müvafiq qaydada mədaxil etdirir.

Xəzinədə olan qiymətlilərin faktiki varlığı yoxlanarkən eyni zamanda xəzinə kitabının aparılması və pulların xəzinədə saxlanması vəziyyəti də təftiş edilir.

Xəzinədə nəğd pul vəsaitinin və digər qiymətlilərin faktiki varlığının təftişi, xəzinə kitabının aparılması və qiymətlilərin

xəzinə saxlanması vəziyyətinin yoxlama nəticələri aktla rəsmiləşdirilir.

Təftiş aparən şəxs (qrup) xəzinə əməliyyatları üzrə vəsaitlərin hərəkəti cədvəlini tərtib etdirməli, eyni zamanda aşağıdakıları yoxlamalıdır:

- xəzinə hesabatlarının ilkin sənədlərə uyğunluğunu;
- xəzinədən verilmiş vəsaitlərin məqsədəuyğunluğunu və qanunauyğunluğunu;
- bankdan alınmış və digər mənbələrdən daxil olmuş pul vəsaitlərinin tam məbləğdə və vaxtında mədaxil olunmasını;
- hesablar üzrə müxabirləşmələrin düzgün aparılmasını, gündəlik (aylıq) mədaxil, məxaric və yekun (növbəti günə və aya qalıq) məbləğlərinin düzgünlüyünü;
- ödəniş sənədləri üzrə yekunların düzgünlüyünü;
- xəzinədar tərəfindən sənədlərin və hesabatların mühasibatlığa vaxtında təqdim olunmasını;
- mədaxil və məxaric sənədlərinin qeydiyyat kitablarına işlənməsini;
- müəssisə rəhbərliyinin göstərişləri ilə xəzinədə qəflətən yoxlamaların keçirilib-keçirilməməsini;
- çek kitablarının kötüklərində xəzinədarın qeydlərinin olub-olmamasını;
- xəzinədarın tam maddi məsuliyyəti haqqında öhdəliyin mövcudluğunu.

Xəzinə sənədləri yoxlanarkən aşağıda göstərilənlərə diqqət yetirilməlidir:

- xəzinə üzrə mədaxil-məxaric sənədlərinin rəsmiləşdirilməsinin düzgünlüyü və rekvizitlərin doldurulması;
- xəzinə sənədlərinin icra olunmasını təsdiq edən şamp, qeyd və tarixlərin mövcudluğu;
- pul vəsaitlərindən öz təyinatına uyğun istifadə edilib-edilməməsi;

- noğd pul qalıqlarının vaxtında banka lohvil verilməsi, xəzinədə limitdən artıq pul saxlanması hallarının olub- olmaması.
- ödəniş cədvəllərində verilməmiş məbləğlərin vaxtında və düzgün deponentləşdirilməsi;

Bank əməliyyatlarının təftişi həyata keçirilərkən Azərbaycan Respublikası Milli Bankının qüvvədə olan normativ hüquqi aktların tələbləri rəhbər tutulmalıdır.

İlk növbədə müəssisənin istifadə etdiyi bütün bank hesabları (hesablaşma, valyuta, ssuda və s.), onların nömrələri, müəssisəyə xidmət göstərən bank idarələri müəyyənləşdirilməli, bütün bank hesabları üzrə vəsaitlərin hərəkəti cədvəlləri tərtib etdirilməli, sonra aşağıdakı məsələlər tərtib etdirilməli, sonra yoxlanılmalıdır:

- bütün bank hesabları üzrə çıxarışların mövcudluğu;
- bank hesabları üzrə çıxarışlarda olan rekvizitlərin və qalıqların mühasibat uçotu göstəricilərinə və balans məlumatlarına uyğunluğu;
- ödəmə tapşırıqları və akkreditivlərlə material qiymətliləri və xidmətlərə görə müxtəlif təşkilatlara köçürülmüş vəsaitlərin (aparılmış ödənişlərin) və həmin məbləğlərin bank hesabları üzrə çıxarışlarda əks etdirilməsinin düzgünlüyü;
- fiziki şəxslərin ünvanlarına köçürülən (o cümlədən poçt vasitəsi ilə) vəsaitlərin vaxtında və tam məbləğdə mədaxil olunmasının düzgünlüyü;
- akkreditivlərlə hesablaşmaların aparılması zamanı akkreditiv məbləğlərin tam və müəyyən olunmuş müddətlərdə istifadə edilməsinin düzgünlüyü, bu zaman pul vəsaitlərinin yayındırılması hallarının olub-olmaması;
- material qiymətlilərinin alınması, iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi üçün köçürülmüş vəsaitlərin müqabilində həmin qiymətlilərin alınaraq anbara mədaxil olunmasının, iş və xidmətlərin reallığının düzgünlüyü;

- bank hesablarına daxil olmuş və homin hesablardan köçürülmüş (ödənilmiş) vəsaitlərin müvafiq mühasibat uçotu hesablarına aid olunmasının düzgünlüyü;

- vaxtı keçmiş və uzadılmış bank kreditlərinin, həmçinin uzunmüddətli bank kreditlərinin ödənilməyi halda qüvvədə olan normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına aid olunmasının düzgünlüyü.

Təhtəl-hesab məbləğlərinin təftişi zamanı qüvvədə olan normativ hüquqi aktların tələblərinə ciddi əməl edilməlidir.

Təhtəl-hesab məbləğlərinin verilməsi və xərclənməsinin təftişi mühasibat uçotu registrləri və avans hesabatlarının əsasında həyata keçirilir. Təftiş zamanı təhtəl-hesab məbləğlər üzrə vəsaitlərin hərəkəti cədvəli tərtib etdirilməli və aşağıda göstərilən məsələlər yoxlanılmalıdır:

- xidməti ezamiyyələr, əməliyyat və inzibati-təsərrüfat xərcləri üçün avans olaraq təhtəl-hesab məbləğlərinin verilməsinin düzgünlüyünü;

- əvvəllər verilmiş avans məbləğlərinin verilməsi hallarının olub-olmaması;

- lazım olan həddən artıq avans məbləğlərinin verilməsi hallarının olub-olmaması;

- kənar şəxslərə artıq avans məbləğlərinin verilməsi hallarının olub-olmaması;

- avans məbləğlərinin bir təhtəl-hesab şəxsdən digərinə verilməsi hallarının olub-olmaması;

- müəssisənin işçilərinə onların şəxsi ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədi ilə avans məbləğlərinin verilməsi hallarının olub-olmaması;

- avans hesabatlarının və onlara əlavə edilən sənədlərin düzgünlüyü;

- avans məbləğlərinin öz təyinatına xərclənməsinin düzgünlüyü və təhtəl-hesab şəxslər tərəfindən vəsaitin xərclənməsi haqqında hesabatların vaxtında təqdim edilib- edilməməsi;

xərclənməmiş avans məbləğlərinin vaxtında qaytarılması;

- təhtəl-hesab məbləğlər üzrə uzunmüddətli vaxtı keçmiş borcların yaranması səbəbləri və həmin borcların ləğv edilməsi üçün görülmüş tədbirlər;

- məqsədəuyğun olmayan, qadağan olunmuş, yaxud saxta ezamiyyə sənədlərinin (hallarının) mövcudluğu;

- ezamiyyə xərclərinin mühasibat uçotu hesablarına düzgün aid olunması.

Təhtəl-hesab şəxsin hesabında iri məbləğdə borc pul qalığı olduqda həmin şəxsə olan təsdiqedicə sənədlər və təhtəl-hesab məbləğ üzrə qalıq yoxlanaraq müvafiq akt tərtib olunmalıdır.

Əməliyyat və inzibati-təsərrüft xərclərinin təhtəl-hesab şəxslər vasitəsi ilə həyata keçirildiyi hallarda (maddi qiymətlilərin alınması, iş və xidmətlərin dəyərinin, kreditor borclarının ödənilməsi, təmir-tikinti işlərinin görülməsi və s.) təftişçi faktiki alınmış malların, iş və xidmətlərin reallığının, təmir-tikinti işlərinin faktiki həcmələrinin, ödənilmiş məbləğlərin və ilkin sənədlərdə olan bütün zəruri rekvizitlərin düzgünlüyünü yoxlamalı, şübhə doğuran hallarda qarşılıqlı yoxlamaların keçirilməsini təmin etməlidir.

Təftiş zamanı idarə aparatı üzrə işçi sayının (ştatlarının), fəhlə sayının, əmək haqqı üzrə vəzifə maaşlarının, fəhlə heyəti üçün əmək haqqı proqnozlarının müəyyənləşdirilməsinin əsasları araşdırılmalı, fiziki şəxslərlə hesablaşmalar üzrə uçotun vəziyyəti yoxlanılmalıdır.

Təftişlə aşağıdakı məsələlər təmin olunmalıdır:

- əmək ödənişlərinin verilməsi üçün əsas olan tabellərin, naryadların və digər ilkin sənədlərin işlənməsinin düzgünlüyü;

- əmək müqaviləsi ilə görülmüş işlərin və bu məqsədə əmək haqqı ödənişləri verilməsinin məqsədəuyğunluğu və düzgünlüyü;

- işçilərə verilən mükafatların mövcud qaydalara və təlimatlara uyğunluğu;

- sosial sığorta vosaitləri hesabına işçilərə verilən ödənişlərin düzgünlüyü;

- hesablama-ödəmə cədvəllərinin işlənməsinin və icra olunmasının düzgünlüyü;

- həmin cədvəllərdə yekun rəqəmlərinin mexaniki qaydada şisirdilməsi hallarının olub-olmaması;

Həmin bölmədə müəssisənin əsas fəaliyyətinin təftişi zamanı daha çox diqqət yetirilməli olan ümumiləşdirilmiş qaydada göstərilir. Təftiş apararıan şəxs (qrup) müəssisənin əsas fəaliyyətinin təftişini apararıan zaman təftiş apardığı sahənin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

Təftiş aparılarkən müəssisənin əsas fəaliyyət növünün qısa xarakteristikası verilməli, aşağıdakı məsələlərin yoxlanması təmin olunmalıdır:

- əsas fəaliyyətin təşkili üçün alınmış xammalın, mal-materialların, kənd təsərrüfatı məhsullarının və digər qiymətlilərin mədaxilinin düzgünlüyü;

- verilmiş vəkalətnamələr üzrə maddi qiymətlilərin alınmasının düzgünlüyü;

- təchizat şöbəsində "Yüklərin mədaxilinin qeydiyyatı" jurnalının aparılmasının düzgünlüyü;

- son məhsul alınması üçün xammal və sair qiymətlilərin məsarif normalarına əməl edilməsinin düzgünlüyü;

- hazır məhsul çıxımının xammal sərfinə (tikinti materialları silinməsinin iş həcminə) uyğunluğu;

- başa çatmamış istehsalın vəziyyətinin, onun mühasibat uçotunda əks etdirilməsinin yoxlanması;

- brakdan (zay olmaqdan) xammal və hazır məhsulların silinməsinin düzgünlüyü;

istehsal olunmuş hazır məhsulların istehsal bölmələrindən anbara mədaxilinin düzgünlüyü və uyğunluğu;

- hazır məhsulların keyfiyyətinin qüvvədə olan standart və normalara uyğunluğu;

- İstehsal (tədavül) xərclərinin formalaşdırılmasının, əmsal və əlavələrin tətbiqinin və mühasibat uçotunda əks etdirilməsinin düzgünlüyü;

- tikinti və təmir idarələrində faktiki iş həcmlərinin işini görülməsini təsdiq edən 2 saylı formalara uyğunluğu;

- şişirdilmiş iş həcmlərinin aşkar olunduğu hallarda artıq material sərfi və əmək haqqı ödənişlərinə yol verilib-verilməməsi.

Təftiş aparılarkən aşağıdakı məsələlərin yoxlanılması təmin olunmalıdır:

- anbara daxil olan hazır məhsulların miqdarı və məbləğinin məhsulu təhvil verən istehsal bölmələrinin sənəd və hesabatlarına uyğunluğu;

-satılan (göndərilən) məhsulun (iş, mal və xidmətlərin) qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsinin məqsədəuyğunluğu və düzgünlüyü;

- hazır məhsulların qiymətlərinin aşağı salınması hallarının olub-olmaması;

- satış prosesini zamanı bağlanmış müqavilələrə əməl olunmasının vəziyyəti;

- dəyəri qabaqcadan ödənilmədən hazır məhsulların göndərilməsinin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə olduqda vəsaitlərin debitor borcundan yayındırılmasının səbəblərini araşdırmalı;

- anbardan hazır məhsulların istehsal bölmələrinə, alıcılardan isə müəssisənin anbarına qaytarılması hallarının olub-olmaması, əgər belə hallar varsa, bu zaman əmtəəsiz mal əməliyyatının aparılıb-aparılmadığı ciddi araşdırılmalıdır;

- hazır məhsulların satışı ilə bağlı iddialı məbləğlərin mövcüdlüyü, onların yaranma səbəbləri;

- anbarda olan hazır məhsullar və yüklənmiş mallar üzrə uçotun təşkili vəziyyəti;

- göndərilmiş (buraxılmış) hazır məhsulların qeydiyyatının müəssisənin "Malların məxaricinin qeydiyyatı" jurnalında aparılmasının düzgünlüyü;

- satılmış (göndərilmiş) hazır məhsulların dəyərinin ödənilməsi vəziyyəti;

- barter üsulu və çoxtərəfli razılaşmalar əsasında kreditor borcu müqabilində əvəzləşmə qaydasında hazır məhsulun digər müəssisələrə göndərilməsi halları olduqda bu cür əməliyyatların məqsədəuyğunluğu və mövcud qanunvericiliyə əməl edilməsi yoxlanılmalıdır.

Hesablaşma və kredit əməliyyatlarının təftişi zamanı aşağıdakı məsələlərin yoxlanması təmin edilməlidir:

- müəssisənin debitor və kreditor borclarının yaranması səbəbləri, onların reallığı və yaranma müddətləri;

- yoxlama zamanı ayrı-ayrı şəxslər, iddialar, mübahisəli borclar, əskikgəlmə, yeyinti və mənimsəmə halları üzrə debitor borcların yoxlanmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir;

- debitor və kreditor borcları üzrə balans məlumatlarının analitik uçot üzrə qalıqlara uyğunluğu;

- debitor və kreditor borclarının azaldılması və ləğvi üçün görülən tədbirlərin səmərəliliyi;

- iddia müddəti keçmiş kreditor borclarının silinməsinin düzgünlüyü;

- debitor borclarının digər hesablarda gizlədilməsi hallarının olub-olmaması;

- ümitsiz debitor borclarının zərərlərə silinməsinin düzgünlüyü;

- dövlət büdcəsi ilə hesablaşmaların vəziyyəti;

- debitor və kreditor borcları üzrə əlaqəli müəssisə, idarə və təşkilatlarla üzləşmələrin aparılması, müvafiq olaraq ikitərəfli təsdiq edici aktların tərtib olunması vəziyyəti;

- müəssisənin ssuda borcu olduğu halda bankdan alınmış kreditlərin istifadə məqsədi və səmərəliliyi, kreditin öz təyinatına istifadə olunması vəziyyəti araşdırılmalıdır.

Əsas vəsaitlər və əsaslı qoyuluşlar üzrə əməliyyatların təftişi zamanı aşağıdakı məsələlərin yoxlanması təmin olunmalıdır:

- əsas vəsaitlərin uçotunun aparılmasının düzgünlüyü;
- əsas vəsaitlərin analitik uçot qalıqlarının sintetik uçot və balans məlumatlarına uyğunluğu;
- alınan və istismara verilən əsas vəsaitlərin vaxtında sənədləşdirilməsi;
- əsas fondların ayrı-ayrı şəxslərin, idarə, müəssisə və təşkilatların istifadəsinə (icarəsinə) verilməsi, satılması və əvəzsiz verilməsi hallarının düzgünlüyü;
- əsas vəsaitlərin hesabdən silinməsinin (ləğv olunmasının) düzgünlüyü;
- əsas vəsaitlərə köhnəlmə (amortizasiya) hesablanmasının düzgünlüyü;
- əsas vəsaitlərin inventarizasiyasının aparılması;
- əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinin və bu zaman əldə olunan vəsaitdən istifadə olunmasının düzgünlüyü;
- müəssisədə əsaslı qoyuluşların aparılması, bu məqsədlə layihə-smeta sənədlərinin mövcudluğu;
- tikinti-quraşdırma işlərinin aparılması zamanı materialın silinməsi normalarının, əmsal və əlavələrin tətbiqinin düzgünlüyü, faktiki həcmlərinin şişirdilməsi hallarının olub-olmaması;

İstehsal (tədavül) xərcləri üzrə əməliyyatların təftişi zamanı aşağıdakı məsələlərin yoxlanması təmin olunmalıdır:

- məhsulun (iş və xidmətlərin) faktiki xərclərin analitik uçot və hesabat məlumatlarına uyğunluğu;
- faktiki istehsal (tədavül) xərclərinin mühasibat uçotu üzrə tam əks etdirilməsinin düzgünlüyü;
- "gələcək dövrlərin xərcləri", "gələcək dövrlərin xərcləri və ödəmələri üçün ehtiyatlar", "ödənilməmiş zərər" hesablarında olan məbləğlərin reallığı;
- yol verilmiş qeyri-istehsal xərcləri və itkilərinin yaranması səbəbləri;

- köhnolmo (amortizasiya) normalarının tətbiqinin düzgünlüyü;

- yanacaq-sürtkü materiallarının sərfi normalarına əməl edilməsinin düzgünlüyü;

- qüvvədə olan normativ hüquqi aktların tələblərinə zidd olaraq məhsulun (işin, xidmətin) xərclərinə daxil edilməyərək başqa mənbələr hesabına həyata keçirilməli olan xərclərinə aid olunması faktlarının mövcudluğu;

- ayrı-ayrı xərc maddələrinin tərkibində xüsusi çəkisinin təhlili.

Təftişin ilk günündə təftiş olunan müəssisə üzrə maddi- məsul şəxslərin siyahısı müəyyənləşdirilməli, xammal, hazır məhsul və digər qiymətlilərin saxlandığı sex, anbar və digər yerlər təftiş aparan şəxs tərəfindən hesabatları (yaxud mühasibat qalıqları üzrə arayışlar), bütün mədaxil-məxaric sənədlərinin hesabata daxil edilməsi, maddi qiymətlilərin saxlanma yerləri, rəsmiləşdirilməmiş mədaxil və ya məxaric faktının olub- olmaması haqqında iltizamı tələb edərək alınmalıdır.

Sonuncu hesabatlarda göstərilən mədaxil və məxaric əməliyyatları qaimələrinin tarix və nömrələri üzrə mühasibat qeydləri, maddi qiymətlilərin mədaxilinin və məxaricinin qeyd edildiyi jurnalların məlumatları ilə üzləşdirilərək düzgünlüyünə əmin olduqdan sonra hesabatlar təftiş aparan şəxs tərəfindən tarix göstərilməklə imzalanır.

Müəssisə üzrə daxili əmrlə inventarizasiya komissiyasının yaradılması təmin edilir.

Inventarizasiyaların aparılması zamanı maddi-məsul və digər əlaqədar şəxslərin (baş mühasib və ya onun müavini, baş mühəndis və ya onu əvəz edən şəxs, mexanik və sair) iştirakı təmin edilməlidir.

Inventarizasiyaların aparılması zamanı maddi-məsul şəxslərin öhdəsində olan maddi qiymətlilər sayılaraq (ölçülərək, çəkilərək) miqdar ifadəsində qeyd olunmalı və həmin qeydlər inventarizasiya komissiyasının üzvləri tərəfindən imzalanmalıdır.

Əsas vəsaitlər imkan olduqda lam ohatə olunmaqla, digər hallarda isə əsas vəsaitlərin 30%-i əhatə olunmaqla seçmə qaydada inventarizasiya edilə bilər.

Inventarizasiyaların yekunları komissiya üzvləri tərəfindən aktla rəsmiləşdirilir, sonra sonuncu hesabatlarda olan qalıqlarla, yaxud mühasibat uçotu üzrə qalıq arayışları ilə üzləşdirilməklə üzləşmə cədvəlləri tərtib edilir.

Üzləşmə nəticəsində aşkar olunan əskikgəlmə məbləğlərinin cavabdeh şəxs tərəfindən ödənilməsi, artıq gələn məbləğlərin isə mədaxil olunması təmin edilir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 31 dekabr 1992-ci il tarixli 711 sayılı qərarına əsasən əmtəə-material sərvətlərinin və digər əmlakın çatışmazlığından, oğurlanmasından və xarab edilməsindən fiziki və hüquqi şəxslərə dəymiş ziyanın məbləği hadisə baş vermiş tarixdə qüvvədə olan, dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlərlə, dövlət tərəfindən tənzimlənmədiyi hallarda bazar satış qiymətləri ilə hesablanır.

Üzləşmə zamanı fərqlərin əhəmiyyətli dərəcədə olduğu aşkar edildikdə həmin maddi-məsul şəxsin vəzifəsindən dərhal kənarlaşdırılması barədə müəssisə rəhbərinə təklif verilir və bu barədə təftiş təyin edən orqana məlumat verilməklə sənədlər istintaq orqanına göndərilir.

Təftiş zamanı müəssisə rəhbərliyi ilə maddi-məsul şəxslər arasında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 dekabr 1996-cı il tarixli 188 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş "Tam maddi-məsuliyyət haqqında fərdi müqavilənin" bağlanıb-bağlanmadığı yoxlanılmalıdır.

V Maliyyə nəticələrinin təftişi zamanı aşağıdakı məsələlərin yoxlanması təmin edilməlidir:

- müəssisənin mənfəətinin (zərərinin) formalaşması mənbələri (məhsul satışının həcmi, satış qiymətlərinin tətbiqi, məhsulun, iş və xidmətlərin xərclərini, qeyri-istehsal xərclərinin səviyyəsi araşdırılmalıdır;

- İstehsal və tədarük xərclərinin, balansda göstərilən gəlir və zərər məbləğlərinin, sair gəlir və zərərlərin reallığı və düzgünlüyü;

- "Mənfəət və zərər" hesabı üzrə müxabirləşmələrin düzgünlüyü;

- maddi-qiyətlilərin xarab olması və təbii fəlakətlər nəticəsində yaranan və digər itkilərin, iddia müddəti keçmiş və ümitsiz debitor borclarının zərərlə silinməsinin düzgünlüyü;

- mənfəətin bölüşdürülməsinin, büdcəyə ödəmələrin və müəssisənin sərəncamında qalan sərbəst mənfəət qalığının, ehtiyat və s. ayırmaların düzgünlüyü.

Nizamnamə fondunun təftişi zamanı həmin fond üzrə mədaxil və məxaric əməliyyatlarının, fondun hərəkəti üzrə analitik uçotun düzgünlüyü yoxlanılmalıdır.

"Ehtiyat kapitalı" hesabına ayırmaların və həmin hesabdən vəsaitlərin xərclənməsinin (müəssisə zərərlə işlədikdə, yaxud kifayət qədər mənfəəti olmadıqda təsisçilərə dividendlərin ödənilməsi, müəssisənin balans zərərinin ödənilməsi və s. xərclər) düzgünlüyü araşdırılmalıdır.

"Əlavə kapital" hesabına daxilolmaların (yenidən qiymətləndirmə nəticəsində əmlakın dəyərinin artması, emissiya gəliri, əvəzsiz olaraq alınmış qiymətlilər) və həmin hesabdən vəsaitlərin xərclənməsinin (yenidən qiymətləndirmə zamanı dəyəri aşağı salınan əmlaklar üzrə məbləğlər, əmlakın digər müəssisə və şəxslərə əvəzsiz olaraq verilməsi nəticəsində yaranan zərərlər üzrə məbləğlər, emissiya zərəri və s. xərclər) düzgünlüyü yoxlanılmalıdır.

"Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar" hesabına ayırmaların və həmin hesabdən vəsaitlərin xərclənməsinin düzgünlüyü yoxlanılmalıdır.

Müəssisənin sərəncamında qalan xüsusi fondların (yığım, sosial sfera və istehlak fondları) istifadəsinin təftişi zamanı aşağıdakı məsələlər yoxlanılmalıdır:

- **XÜSUSİ fondların yaradılmasına əsas verən sənədlərin mövcudluğu;**

- xüsusi fondlarda olan vəsaitlərin xərclənməsinin düzgünlüyü;

bu zaman kənar şəxslərə, müəssisənin fəhlə və qulluqçularına verilən maddi yardımların, mükafatların, mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədinə əvəzsiz, yaxud faizsiz kredit şəklində verilən məbləğlərin, fərdi qaydada verilən mükafatların düzgünlüyünə xüsusi diqqət yetirilməlidir. - xüsusi fondların vəsaiti hesabına həyata keçirilən xeyriyyəçilik tədbirlərinin düzgünlüyü;

- xüsusi fondların vəsaitləri və məqsədli maliyyələşmələr hesabına müəssisə tərəfindən məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin, yeməxanaların, müxtəlif idman strukturlarının saxlanması və digər tədbirlər üzrə xərclənən vəsaitlərin əsaslandırılması və düzgünlüyü.

Müəssisədə mühasibat uçotunun qurulması və aparılması vəziyyəti yoxlanarkən qüvvədə olan normativ hüquqi aktlar və həmçinin mühasibat hesabatları balansları haqqında göstərişlərin tələbləri nəzərə alınmalıdır.

Yoxlama ilə aşağıda göstərilən məsələlər əhatə olunmalıdır:

- mühasibatlıqda iş bölgüsünün aparılması və ona əməl olunması vəziyyəti;

- uçot və hesabat işlərinin təşkilinin və aparılmasının mövcud qaydalara uyğunluğu;

- analitik uçot üzrə aparılan əməliyyatların yekun rəqəmlərinin sintetik uçot (baş kitab) və balans məlumatlarına uyğunluğu;

- uçotun ikili sistemdə aparılması, yığım və dövriyyə cədvəllərinin (jurnallarının), baş kitabın işlənməsi vəziyyəti;

- müxabirləşmələrin vaxtında və düzgün verilib-verilməməsi;

- debitor və kreditor borcları üzrə üzləşmə aktlarının vaxtında və ardıcıl olaraq aparılması vəziyyəti;
- balansarxası hesabların aparılması vəziyyəti;
- mühasibat və statistik hesabatların vaxtında və keyfiyyətli icrasının təmin olunması vəziyyəti.

§ 4. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti və onun xüsusiyyətləri

Müəssisələr arasında təsərrüfat əlaqələrinin və eyni zamanda beynəlxalq münasibətlərin geniş inkişafı, kommertiya strukturlarında, bank və sığorta işində maliyyə vəziyyətinə obyektiv, əsaslandırılmış qiymət verilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə yüksək tələbin artmasına səbəb olmuşdur.

Bazar iqtisadiyyatına keçid, mülkiyyət üzərində, dövlət inhisarının qismən və ya tamamilə məhdudlaşması və çoxukladlı təsərrüfatçılığın fəaliyyətinə meydan verilməsi bütövlükdə idarəetmə funksiyasının yenidən qurulmasını və bununla əlaqədar qarşıya çıxan yeni problemlərin təxirə salınmadan həllini tələb edir.

İqtisadi idarəetmənin on vacib ünsürlərindən sayılan uçot və nəzarət bazar münasibətlərində daha aktual xarakter daşıyır. Hər bir iş adamı biznes və kommertiya işində bununla daim rastlaşır. Bazar münasibətlərində təsərrüfat əməliyyatları və prosesləri üzrə dəqiq uçotun və ciddi nəzarət sisteminin qurulması ön plana çəkilməlidir. Belə ki, inzibati qaydada tətbiq edilən, ümumi nəzarətdən imtina etməyə səy edən hər bir firma və təsərrüfat rəhbəri sərbəst təsərrüfatçılıq şəraitində ayrı-ayrılıqda təsərrüfatdaxili idarəetmə nəzarətindən necə səmərəli istifadə etmək yollarını axtarır. Bu zaman uçot və hesabat məlumatlarının öyrənilməsi, balans rəqəmlərindən istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə şəraitdə audit xidmətinə istinad edilməsi vacibdir. Bazar münasibətlərinə keçid mərkəzin idarəetmə funksiyasının böyük bir hissəsinin aşağı idarəetmə korpusuna verilməsi müəssisə rəhbərinin qarşısında nəinki ciddi problemlər yaradır, o, həmçinin mürəkkəb şəraitdən baş çıxarmaq, ehtiyatları səfərbər etmək, elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərini tətbiq etməklə istehsalı səmərəli təşkil etmək üçün çevik tədbirlər hazırlayıb icra etməlidir. Əks halda rəqabətə tab gətirmək mümkün olmaz, firma müflisləşərək, iflasa uğraya bilər. Göründüyü kimi bazar münasibətləri hər bir təsərrüfat

prosesinə İncəliklə yanaşmağı, bu proseslərə təsir edən mənfə və müsbət amillərin optimallığının müəyyən olunmasını tələb edir. Burada da təkcə idarəedicinin bilik və bacarığı kifayət deyildir. Daha doğrusu, bu kimi mühüm məsələlərin həllində auditin köməyinə böyük ehtiyac vardır.

Audit fəaliyyətinin zəruriliyi bir sıra nəzəri prinsiplərə əsaslanır və dərin köklərə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil sahibkarlığa malik olan firma və şirkətlərin (müəssisə) təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə dövlət nəzarəti məhduddur. Daha dəqiq desək, bazar münasibətləri şəraitində qeyri-dövlət müəssisələrində təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə birbaşa nəzarət və müdaxilə edilməsi yolverilməzdir. Lakin dövlət, onun qərarlarının və qanunverici normativ sənədlərdən irəli gələn tələblərin yerinə yetirilməsində, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilən cinayət tərkibli maliyyə pozuntularının vaxtında aşkar edilməsində maraqlıdır. Bununla belə o, müstəqil təsərrüfatların maliyyə işlərinə birbaşa nəzarət və müdaxilə etmək imkanından məhrumdur. Belə şəraitdə üçüncü şəxs və ya tərəfin xidmətinə - auditə ehtiyac duyulur. Bir sözlə, azad bazar iqtisadiyyatında dövlətlə sahibkar arasında, sahibkarla idarəedici (menecer) arasında təsərrüfat-maliyyə prosesi üzrə etibar və məsuliyyət təminatı olmalıdır ki, bu məsul işi də yalnız audit vasitəsilə icra etmək mümkündür.

Digər tərəfdən sahibkarın sərəncamında olan vəsait və mülkiyyət bir çox hallarda muddatlı tutulmuş idarəedici (menecer) tərəfindən idarə olunduğu üçün təsərrüfat-maliyyə prosesinə mütəmadi nəzarət edilməsinə ehtiyac duyulur. Bu nəzarət funksiyası da əksər hallarda audit xidməti vasitəsilə icra edilir.

Bazar münasibətlərində istehsalın yüksək səviyyədə təşkili, yeni texnologiyanın əldə edilməsi, tətbiqi, istehsalın genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsində vacib amillərdən biri xarici əlaqələrin *yaradılması, inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl firma

və şirkətləri ilə birgə fəaliyyət əməkdaşlığının müəyyənləşdirilməsidir. Sahibkar bu fəaliyyəti müəyyənləşdirən zaman, hər şeydən əvvəl, tərəfdaşının maliyyə və texniki imkanları ilə maraqlanmalı və onu öyrənməlidir. Bu şəraitdə hər bir sahibkar, iş adamı dəqiq informasiyaya malik olmalıdır. Daha doğrusu, tərəfdaşın maliyyə hesabatı təhlil edilməli, mənfəətin qalığı və müvafiq dövrdə həcmi, mənfəət mənbələri, istehsal edilən məhsulun çeşidi, növü, məhsulun daxili və xarici bazarda yeri, rəqabət qabiliyyəti, perspektiv inkişafı və digər texniki- iqtisadi göstəriciləri kompleks şəkildə araşdırılmalı və optimal variantlar müəyyənləşdirilməlidir. Bu kimi mühüm və vacib məsələnin həlli xüsusi analitik qrupların fəaliyyəti ilə yanaşı, audit xidmətinin köməyi vasitəsi ilə də əldə edilə bilər. Müstəqil ekspert keyfiyyətinə və hüququna malik olan audit xidməti müvafiq test sistemindən istifadə etməklə, tərəfdaşın texniki- iqtisadi vəziyyəti haqqında maraqlı tərəflər üçün ekspert arayışı təqdim edə bilər.

Maraqlı işgüzar tərəflərin mənafeyini təmin edən audit (ekspert) yekun arayışının hazırlanmasında müxtəlif test sistemindən və yoxlama metodologiyasından istifadə edir. Bu və ya digər sistemin tətbiqi və yaxud onun elementlərindən istifadə edilməsi verilən sifarişdən və tərəflərin maraq dairəsindən asılıdır.

İstehsalın səmərəli təşkilində, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalında vacib şərtlərdən biri də ehtiyatların səfərbər edilməsi və onların optimal əlaqələndirilməsidir. Bu mühüm problemin həlli üçün də bir çox firma və şirkətlərdə xüsusi analitik qruplar fəaliyyət göstərir. Lakin ehtiyatlardan səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsində audit nəticələrinə istinad edilməsi daha böyük səmərə verə bilər.

Təcrübə göstərir ki, təsərrüfat-maliyyə prosesində əldə edilən uğurlar bir çox hallarda elm və texnikanın son nailiyyətinin istehsal vaxtında tətbiqi ilə bağlıdır. Belə ki, yeni məhsul, məhsuldarlıq, məsrəflərin minimum həddə endirilməsi, daha

böyük həcmdə mənfəət əldə edilməsi yeni texnika və texnologiya ilə bağlıdır. Yeni texnika və texnologiyanın işlədilməsi, hazırlanması və yaxud əldə edilməsi, qabaqcıl təcrübənin tətbiqi bir çox amillərlə və birinci növbədə kapital yığılı, mütəxəssislərin təhsil səviyyəsi, əməyin təkmilləşmə səviyyəsi və digər sosial-iqtisadi amillərlə də əlaqədardır. Ona görə də bu və ya digər texnika və texnologiya alınmazdan əvvəl, bütün proseslərin öyrənilməsi və audit tərəfindən qiymətləndirilməsi vacibdir.

Bu və ya digər prinsipial məsələlər audit fəaliyyətinin obyektiv bir zərurət kimi meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Hazırda audit bir iqtisadi kateqoriya kimi idarəetmə sisteminə daxil olmuşdur.

Audit müstəqil təftiş keyfiyyətinə malik olsa da, onun fəaliyyəti yalnız mühasibat və maliyyə hesablarının yoxlanılması ilə məhdudlaşa bilməz. Məlumatların kütləvi axını şəraitində onlardan səmərəli istifadə olunması, texniki-iqtisadi məlumatların ümumiləşdirilməsi, psixoloji iqlimin lazımı səviyyədə saxlanması, bu elementlərin əməyin yaradıcı xarakteri ilə bağlanması, hər bir idarəedicinin, menecerin və təsərrüfat rəhbərinin qarşısında duran ən vacib məsələdir. Bazar iqtisadiyyatında bu kimi vacib mürəkkəb məsələlərin lazımı səviyyədə həlli üçün yalnız audit xidmətinin (ekspert arayışının) köməyinə arxalanmaq olar.

Audit fəaliyyətinin inkişafı tarixinə nəzər saldıqda, onun dərin tarixi köklərə və böyük inkişaf yoluna malik olduğunu müşahidə etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, onun mövcudluğu, hər şeydən əvvəl, mülkiyyət münasibətləri ilə bağlıdır ("Audit" latın sözü olub, avdio - sözündən götürülmüş, məna "əşidirəm"; ingilis dilində isə "to audit" - təftiş etmək, yoxlamaq deməkdir). Lakin bu gün elmi-texniki tərəqqinin yüksək inkişaf səviyyəsi, mürəkkəb texnoloji istehsal prosesi, resursların optimal əlaqələndirilməsi və onlardan səmərəli istifadə edilməsi şəraitində audit təkə əşitmək yox,

həm də görmək, dərin iqtisadi təhlil aparmaq, analitik nəticələr əldə etmək və ümumiləşdirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Tədqiqatçıların fikrinə görə audit fəaliyyəti XII-XIII əsrlərə təsadüf edir və bu peşəkar fəaliyyət növünün birinci dəfə İngiltərədə rəsmən elan edilməsi qeyd olunur. Hələ 1324-cü ildə İngiltərə kralının fərmanı ilə Oksford, Berkşir, Cənubi Empton, Uolts, Samset və Derset qraflıqlarına rəsmi olaraq auditorlar təyin edilmişdir. Audit fəaliyyətinin struktur formalaşması XVIII əsrin sonunda başlamışdır. Xüsusilə, 1844-cü ildən başlayaraq, İngiltərədə müxtəlif mülkiyyət formalarının fəaliyyətinə geniş meydan verən və onları tənzimləyən qanunverici aktların mütəmadi ardıcılıqla qəbul edilməsi auditor fəaliyyətinin struktur formalaşmasına, təşkilati qaydada təşəkkül tapmasına səbəb olmuşdur. Bu forma inkişaf etmiş ölkələrdə geniş yayılmışdır (ABŞ, AFR, İngiltərə). Dünyada "Artur Anderson", "Mak Kinzi", "Kuperz End Laybrand" və s. auditor təşkilatları ən məşhurdur. MDB ölkələrində ilk dəfə 1987-ci ildə yaradılıb. Hal-hazırda audit firmalarının sayı çoxdur ("MOSAUDİT", "LENAUDİT", "KAZAXSTANAUDİT" və s. belə firmalardandır). Respublikamızda auditor nəzarəti maliyyə nəzarəti təşkilatının yeni forması olub, ancaq ilk addımlarını atır. Azərbaycan Respublikasında "Auditor xidməti haqqında" Qanun 1994-cü ildə təsdiq edilmişdir. 1995-ci ildə isə Auditorlar Palatası yaradılmışdır.

Hazırda audit fəaliyyətinin müxtəlif spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onun bütün inkişaf etmiş ölkələrdə geniş struktur təşkilati forması vardır. Təsərrüfat prosesinin genişlənməsi və müxtəlif əməliyyatların mürəkkəbləşməsi audit qarşısında yeni vəzifələr qoymuşdur. Belə ki, əvvəllər audit yalnız təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının müstəqil mühasibat yoxlaması üçün dəvət olunurdusa, müasir şəraitdə audit qarşısında daha geniş vəzifələr və öhdəliklər durur. O, müstəqil fəaliyyət növü olmaqla, bütün təsərrüfat subyektlərinə nüfuz etməli, müəssisənin səmərəli təşkili, məsrəflərin qanunauyğunluğu, mənfəətin

əldə edilməsi və bölüşdürülməsi, ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması və onların optimal əlaqələndirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin tətbiqi səviyyəsi, sosial problemlərin həlli və insan kapitallarının formalaşması üzrə tədbirlərin vəziyyətini qiymətləndirməlidir.

Auditin mahiyyət və məzmunu yalnız idarəetmə ilə qarşılıqlı əlaqədə, xüsusilə də iqtisadiyyatın idarə edilməsi prosesində daha geniş açıla bilər. Mövcud ənənəyə görə, idarəetmə funksiyası idarəetmə sisteminin iki elementi - obyekt və subyekt üzrə müəyyən edilir. İdarəetmə obyekt dedikdə, istehsalın elmi- texniki hazırlıq səviyyəsi, istehsalın əsas və xidmətdəici obyektləri, məhsulun keyfiyyəti, əmək və əmək haqqı, kadr, maliyyə-kredit və digər məsələlər başa düşülür. İdarəetmənin subyekt idarəetmə işlərinin elə bir növlərə ayrılmasına əsaslanır ki, onlardan hər birinin idarəetmə prosesində özünün funksional vəzifəsi vardır. İdarəetmə funksiyasının təsnifatı ayrı-ayrı işlərin müxtəlif variantlar üzrə qruplaşması nəticəsində müxtəlif məzmun və ya ad ala bilər. Lakin bütün hallarda iqtisadçıların hamısı nəzarətin idarəetmənin elementlərindən biri olduğunu hesab edir və indi də onu müdafiə edirlər.

Audit - əmtəə istehsalı və satışı, xidmət göstərilməsi və iş görülməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst aparılmasının, mühasibat və maliyyə hesablarının müstəqil yoxlanmasıdır.

Audit yoxlanması məcburi və ya könüllü (təsərrüfat subyektinin öz təşəbbüsü ilə) ola bilər. Qanunvericiliyə görə öz maliyyə hesabatlarını dərc etdirməli olan* təsərrüfat subyektləri üçün, habelə qanunvericilik aktları ilə bilavasitə nəzərdə tutulmuş hallarda və ya səlahiyyətli dövlət orqanının müvafiq qərarına əsasən (sifarişi ilə) həyata keçirilən audit məcburi, digər hallarda isə könüllüdür.

Məcburi auditor yoxlamasından bütün banklar, sığorta təşkilatları, birjalar, məcburi ayırmalar hesabına yaradılan büdcədənənar fondlar, xeyriyyə fondları, səhmdarların sayından və nizamnamə kapitalının həcmindən asılı olmayaraq açıq səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılan bütün müəssisələr və habelə nizamnamə fondunda xarici investorların payı olan müəssisələr keçməlidir.

Bundan başqa ayrı-ayrı maliyyə göstəriciləri hökumət tərəfindən müəyyən edilmiş meyarları ötüb keçən müəssisələr (dövlət və bələdiyyə müəssisələrindən başqa) hər il auditor nəzarətindən keçməlidir. Məcburi yoxlama, habelə dövlət orqanları, prokurorluq, vergi xidmətinin xəzinədarlığı və vergi polisi tərəfindən aparıla bilər.

İqtisadi subyekt məcburi auditor yoxlamasının keçirilməsindən imtina edərsə və ya onun keçirilməsinə maneçilik göstərsə, məhkəmənin qərarı ilə cərimə edilir.

Audit xidməti - təsərrüfat subyektlərində müqavilə əsasında maliyyə təsərrüfat sahəsində yoxlama, ekspertiza, təhlili aparmaq və yazılı rəy vermək, mühasibat uçotu qurmaq, hesabat göstəricilərinin dürüslüyünü təsdiq etmək və auditorun peşə fəaliyyətinə (auditor təşkilatının nizamnamə məqsədlərinə) uyğun olaraq maliyyə - təsərrüfat münasibətləri sahəsində digər xidmətləri göstərmək hesab edilir.

Sərbəst auditor - Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının verdiyi lisenziyaya əsasən respublika ərazisində sərbəst auditor xidməti göstərmək hüququ əldə etmiş fiziki şəxsdir.

Auditor xidmətini auditor təşkilatları və sərbəst auditorlar göstərirlər.

Auditor təşkilatı - Auditorlar Palatasının verdiyi lisenziyaya əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində auditor xidməti göstərmək hüququnu əldə etmiş və nizamnaməsinə görə yeganə fəaliyyət sahəsi- bu xidmət növü olan hüquqi şəxsdir.

Auditor təşkilatının yaradılması üçün azı üç sərbəst auditor olmalıdır.

Sərbəst auditor olmağın şərtləri

Azərbaycan Respublikasında sərbəst auditor hüququnu əldə etmək üçün aşağıdakılar tələb olunur:

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmalıdır;

Məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə maliyyə- təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququndan məhrum edilməmək;

Mühasibat uçotu, maliyyə, iqtisadçı və hüquqşünas ixtisasları üzrə azı 3 (üç) il iş stajına malik olmaq;

Sərbəst auditor imtahanlarını vermiş, lakin tamah məqsədi ilə cinayət törətmək üstündə məhkum olunmuş və məhkum- luğu ödənilmiş şəxslər auditor ola bilməzlər. Öz ölkəsində auditor xidməti ilə məşğul olmaq hüququ olan xarici ölkə vətəndaşı Auditorlar Palatasının rəsmi icazəsi ilə həmin hüquqdan Azərbaycan Respublikası ərazisində istifadə edə bilər.

Azərbaycan qanunvericiliyinə görə auditor təşkilatlarının və sərbəst auditorların aşağıdakı hüquqları vardır:

- bu qanuna və sifarişçi ilə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq, auditin forma və metodlarını sərbəst müəyyənləşdirmək;

- sifarişçinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə dair bütün sənədlərlə (o cümlədən kənar hüquqi şəxslərdə saxlanan sənədlərlə) tanış olmaq və yoxlama üçün onları almaq, pul məbləğlərinin, qiymətli kağızların, maddi sərvətlərin mövcudluğunu yoxlamaq və audit üçün lazım olan digər məlumatları almaq;

- sifarişçinin rəhbərliyindən və işçilərindən yazılı izahat almaq;

- səlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişi ilə auditor xidməti göstərərəkən müəyyən etdikləri pozuntu və nöqsanlar haqqında onlar qarşısında məsələ qaldırmaq;

- auditin keçirilməsinə müqavilə əsasında başqa auditorları cəlb etmək;

- yoxlanılan təsərrüfat subyekti audit üçün lazım olan sənədləri təqdim etmədiyi halda audit yoxlamasını keçirməkdən imtina etmək.

Bu hüquqlardan istifadə edərək auditorlar aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirirlər:

- auditin aparılmasında Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik tələblərinə hökmən riayət etmək;

- auditor yoxlamalarını və digər auditor xidmətlərini keyfiyyətli həyata keçirmək;

- sifarişçinin mühasibat uçotunun və hesabatının vəziyyətini, düzgünlüyünü və qüvvədə olan qanunlara və normativ aktlara uyğunluğunu yoxlamaq;

- auditin aparılması zamanı aşkar edilmiş bütün pozuntular, mühasibat uçotunun aparılması və hesabatların tərtibi ilə bağlı nöqsanlar haqqında sifarişçinin rəhbərliyinə məlumat vermək;

- sifarişçinin tələbi ilə aparılan audit zamanı əldə edilən məlumatı (məhkəmə orqanlarının tələb etdiyi hallar istisna olmaqla) məxfi saxlamaq (başqa sözlə, kommersiya sirlərinin qorunması prinsipi);

- yoxlama gedişində alınmış və ya tələb edilmiş sənədlərin qorunub saxlanmasını təmin etmək.

Bütün bu vəzifələrdən başqa, auditor xidmətinin qarşısında bir çox vəzifələr də dayanır ki, onlar hökmən yerinə yetirilməlidir.

Auditor rəyi - auditorun (auditor təşkilatının) imzası və möhürü ilə təsdiq olunmuş, audit aparılan təsərrüfat obyektinin maliyyə vəziyyətinə, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyinə, illik mühasibat hesabatları maddələrinin doğruluğuna, mühasibat uçotunun ümumi vəziyyətinə verdiyi qiyməti əks etdirən bütün hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları, habelə məhkəmə orqanları üçün rəsmi

sənəddir. Səlahiyyətli dövlət orqanlarının qərarına əsasən keçirilmiş yoxlamanın nəticələrini əks etdirən auditor rəyi Azərbaycan Respublikası prosessual qanunvericiliyinə uyğun olaraq təyin edilmiş ekspertizanın rəyi ilə bərabər tutulur. Auditor rəyinin vahid formasını və onun tərtib edilməsində irəli sürülən tələbləri Auditorlar Palatası müəyyən edir.

Auditorlar Palatası - auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsini və inkişafını təşkil edən, mülkiyyətçilərin əmlak hüquqlarını, dövlət təsərrüfat obyektlərinin və auditorların mənafelərini müdafiə edən, öz fəaliyyətində ölkənin qanunvericilik və normativ aktlarından irəli gələn tələblərlə sərbəst auditor və auditor təşkilatları tərəfindən riayət edilməsinə nəzarət edən müstəqil maliyyə orqanıdır. Palatanın əsas vəzifəsi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərində maliyyə və mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst aparılmasını təmin etmək məqsədilə respublikada audit xidmətinin işini təşkil etməkdən və mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq onun inkişafına və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər həyata keçirməkdən ibarətdir.

Palatanın sərbəst auditor təşkilatlarının apardıqları auditin keyfiyyətini yoxlamaq, müəyyən edilmiş formada hesabat almaq, təlimatlar və metodik göstərişlər vermək, audit aparılmasında qanunsuzluğa yol verilən hallarda auditor fəaliyyətinə hüquq verən lisenziyanı geri almaq və auditor xidmətinə dair digər məsələləri həll etmək hüququ və səlahiyyətləri vardır.

Palata aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- Auditor xidməti işlərini təşkil edir və tənzimləyir;

Sərbəst auditor və auditor təşkilatlarının nizamnamələrinin "Auditor xidməti" haqqında qanununa uyğunluğuna nəzarət edir;

- Sərbəst auditorları və auditor təşkilatlarını qeydiyyatdan keçirir, uçotunu aparır və qeydiyyat haqqında şəhadətnamə

verir;

- təsərrüfat subyektinin maliyyə və mühasibat hesabları üzrə auditor rəyinin formalarını, sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının işi haqqında müxtəlif hesabat formalarını işləyib hazırlayır və təsdiq edir;

Audit aparılması və təlimatlar, tövsiyələr və metodiki göstərişləri işləyib hazırlayır;

- audit xidmətinin göstərilməsinin forma və metodları üzrə normativ sənədlər tərtib edir, milli və beynəlxalq təcrübənin daimi öyrənilməsi əsasında müvafiq tövsiyələr hazırlayır;

- sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının hüquq və vəzifələrinin qanuni qorunması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirir və s.

Audit və ya sadəcə olaraq auditorlar iki yerə bölünür
firmadaxili audit və xarici audit;

1. Firmadaxili audit - firma daxilində və eyni zamanda filiallarda audit xidmətini həyata keçirərkən firmanın mərkəzi rəhbəri kimi fəaliyyət göstərir və firma rəhbərliyi səviyyəsində, filiallar səviyyəsində fəaliyyət göstərən firmadaxili auditor xidməti tərəfindən həyata keçirilir.

Firmadaxili audit - müəssisələrin mənfəət və rentabelliğini maksimum artırmaq məqsədi ilə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə idarə qərarlarının səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmişdir.

Firmadaxili auditin vəzifəsinə aşağıdakılar daxildir:

- illik hesabatlar tərtib olunan zaman mühasibat uçotu prinsip və qaydalarına riayət olunmasının yoxlanması;

- kənar auditlərin zamanətlərini təsdiq etmək (tanış olmaq);

- firmanın rəhbəri ilə müəssisənin bütün strateji maliyyə məsələləri üzrə məsləhətləşmək;

- rəhbərlik üçün hazırlanmış məlumatların dəqiqliyi, etibarlılığı və s. yoxlanması;

- aktivlərin saxlanılmasının təmin edilməsi üzrə tədbirlərin səmərəliliyi və uyğunluğunun təhlili;

- ləğv olunmuş vəsaitlərdən qənaət ehtiyatı aşkar etmək;
- firmaların və s. təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini təyin etmək.

2. Xarici audit (yaxud kənar audit) - xüsusi audit firması dövlət vergi idarəsi, idarə və müəssisələr ilə və sair mənfəətbərdar olanlar (marağı olanlar ilə), banklar, xarici tərəfdaşlarla səhmdar və sığorta cəmiyyətləri ilə bağlanmış müqavilələr əsasında həyata keçirilir. Xarici auditlərin əsas vəzifələri yoxlanılan obyektlərdə maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü təyin etmək və həmçinin təsərrüfat fəaliyyəti və kommertiya nəticələrinin yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Audit firmaları qarşıya qoyduğu vəzifə və məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakıları həyata keçirməlidir:

- maliyyə ekspertizasını təşkil etmək;
- müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat və kommertiya fəaliyyətini təftiş etmək, yoxlamaq;
- gəlirin düzgün müəyyən edilməsinə nəzarət;
- vergiyə cəlb olunmanı yoxlamaq ;
- cərimə sanksiyalarından qaçmaq hallarının vaxtında qarşısını almaq;
- uçotun təşkili, hesabatların tərtibi, vergiqoyma problemi məsələləri üzrə məsləhətləşmələr aparmaq;
- firmadaxili maliyyə nəzarəti və auditin səmərəliliyinin, düzgünlüyünün yoxlanması.

Ümumiyyətlə, audit xidmət sahəsi olduqca əhəmiyyətlidir. Bu xidmət sahəsinə həmçinin aşağıdakıları aid etmək olar: mühasibat uçotunun təşkili və vəziyyəti, müştərək müəssisələrin və səhmdar cəmiyyətlərin yaradılması ilə əlaqədar sənədlərin hazırlanması, bağlanmış müqavilə və sazişlərin qabaqcadan və sonradan nəzarəti, maliyyə-bank, vergi, sığorta və s. növ qanunvericilik və sair məsələlərin aydınlaşdırılması.

Audit firmasının fəaliyyətində nəzarət xarakterli xidmətlərin siyahısı aydın göstərir ki, onun əsas vəzifəsi hər hansı

maliyyə-təsərrüfat pozğunluğunun qarşısını almaqdan ibarətdir.

Hər bir fəaliyyət növünün, o cümlədən auditin özünəməxsus istiqaməti, tədqiqat obyektı, tətbiqi formaları və təşkili xüsusiyyətləri vardır. Auditin təşkili özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmaqla daha zəngin və mürəkkəbdir.

Onun belə xüsusiyyətlərə malik olması hər şeydən əvvəl bazar münasibətlərində fəaliyyət göstərən çoxukladlı mülkiyyət forması və idarəetmənin mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Yeni iqtisadi şəraitdə auditin obyektı olan firma və şirkətlər, müştərək müəssisələr, müstəqil xarici firmalar, xarici ölkələrin bu və ya digər formalarda iqtisadiyyatın inkişafına qoyduqları sərmayələr xüsusi mülkiyyətə əsaslanan tikinti təşkilatları, nəqliyyat və xidmət obyektlərinin hər birinin mülkiyyət formaları ilə bağlı olan xüsusiyyətləri ilə yanaşı sahəyə məxsus olan xüsusiyyətləri də vardır. Bütün bunlar auditin təşkilində təbii olaraq müvafiq çətinliklər yaratmalıdır. Əks halda audit yoxlaması nəticəsində tərtib olunmuş yekun arayışlarında verilən təkliflər qeyri- obyektiv olmaqla yanaşı gözlənilən səmərəni verməz.

(Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir kiçik müəssisənin kateqoriyası üzrə texnoloji incəlikləri, müvafiq üstünlükləri, güzəştləri vardır. Misal üçün xidmət sahələri üzrə fəaliyyət göstərən kiçik müəssisə; mənzillərin təmiri, nəqliyyat xidməti, sifarişlə mebellərin təmiri, müxtəlif tipli mebellərin hazırlanması, mənzil xidmətləri, radiotexnika və məişət texniki vəsaitlərinin təmiri, müxtəlif xidmət növlü obyektlər (bərbərxanalar, ayaqqabı təmiri, tikiş sexləri və s.) fərdi sifariş əsasında fəaliyyət göstərirlər. Burada gəlirlərin üzərində nəzarət sisteminin qoyulması, fəaliyyət üzrə mənfəət və zərərlərin tamlığını müəyyənləşdirmək audit üçün çox çətinliklər yarada bilər. Birinci növbədə yerinə yetirilən bütün işlər üzrə sifarişlərin açılması, işin həmçinin düzgün göstərilməsi, məsrəflərin düzgün uçota alınması halları aşkar edilməlidir.

Audit yoxlamaları bir neçə mərhələdən ibarətdir.

Başlanğıc və ya hazırlıq mərhələsinə - auditorun horokoli, təhlilin səmərəli və düzgün təmin edilməsi, lazımi materialların seçilib sistemləşdirilməsi, hesabatların müxtəlif göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqəsinin tutuşdurulması; yoxlanması aid edilir.

İkinci mərhələdə böyük miqdarda analitik hesablamalar yerinə yetirilir.

Üçüncü mərhələdə audit - ekspert rəyinin qısaca və dürüst ifadə edilmiş qaydada nəticələri ümumiləşdirilir və yekunlaşdırılır.

Audit qaydalarına uyğun nəzərdə tutulan proqramların yerinə yetirilməsi, təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunun tam və dəqiq əks etdirilməsi, əsas vəsaitlərin, material qiymətliyələrinin, pul vəsaitlərinin və hesablaşmalar üzrə inventarlaşma nəticələrinin tam və vaxtında qeydə alınması, müəyyən olunmuş müddət ərzində ilk uçot və təsdiqədiçi sənədlərin saxlanılması, təsərrüfat əməliyyatlarının keçirilməsinin təsdiqlənməsi və onların qeydlərdə əks etdirilməsi peşəkarlar tərəfindən yoxlanılır.

Hesabatlarda olan məlumat xüsusi tapşırıq (test) əsasında yerinə yetirilir. Əksər halda onlar əsas göstəriciləri göstərməklə və toplanmış məlumatlar əsasında sual formasında olur.

Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin yoxlanılmasına əsasən təyin edilmiş müddətə təftiş edilən obyektlərin fəaliyyətinin yekun nəticələrini auditorlar rəsmi formada təsdiq edirlər. Aparılan təhlillər, ekspertlər, sənədli yoxlamaların nəticələrinə əsasən auditorlar keçirilən yoxlamaları rəsmiləşdirirlər.

Auditorlar həm kreditorlar, həm də borc verənlər haqqında yoxlama nəticələrinə əsasən obyektin etibarlı olmağı haqda auditor rəyi verməlidirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə kommərsiya strukturunun (qrupunun) rəhbəri üçün ixtisaslaşmış audit əlverişlidir. Bu onlara rəsmi uyğun statusa sahib olmağa haqq verir. Borc alan bankın 1 -ci dərəcəyə aid olması üçün üç -A- hərfi ilə işarə edilir (AAA). Auditor xidməti, bir qayda olaraq, kommərsiya sirrini gizli saxlamağa zəmanət verir. Bununla birlikdə

ayrı-ayrı hallarda qanunvericiliklə müəyyən edilən sui-istifadə faktlarını qanun keşiyində olan təşkilatlara mütləq bildirmək lazımdır: o faktları ki, onun nəticəsində ölkəyə, müəssisəyə zərər dəymiş olur. Audit firmasının xidməti pullu həyata keçirilir. Firmalar təsərrüfat hesablı hüquqi şəxs kimi işləyir. Auditor təşkilatları başqa nəzarət orqanlarından fərqli olaraq rəsmiləş- mənəi təmin etməkdə tam müstəqildirlər. Bununla belə, beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq auditor firmaları öz fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün xüsusi hüquqi səlahiyyətli olmalıdırlar. Lazım olan halda auditorlara belə səlahiyyəti dövlət təşkilatları (qanunverici) verirlər. Azərbaycan bazar münasibətlərinin təşəkkül tapması və formalaşmasında hər bir müəssisə və firma ciddi rəqabət şəraitində istehsal etdiyi məhsulun tələb- təklifə uyğun olaraq, istehlak bazarında müvafiq yer tutmasına görə qarşıda duran problemlərin həllində maraqlıdır. Ona görə də audit fəaliyyətində istehsal prosesinə və maliyyə nəticələrinə təsir göstərən amillərlə yanaşı, müəssisənin perspektiv inkişafı ilə bağlı amillər də diqqət mərkəzində durmalıdır.

Audit müəssisə və firmalarda yalnız maliyyə sənədlərinin yoxlanması ilə məhdudlaşmamalıdır. O həmçinin mövcud şəraitin analitik nəticələrini ümumiləşdirməli, perspektiv inkişaf üçün proqnoz verməli, yeni şəraitdə təzə axınları, prosesləri əhatə etməli, elmi-texniki nailiyyətlərin və qabaqcıl təcrübələrin istehsala tətbiqini, kollektivin psixoloji iqlimini, sosial problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirməli, idarəetmənin (firmanın) təkmilləşdirilməsi məqsədilə yeni modellərin hazırlanması və tətbiqi üçün real təkliflər verməlidir.

Məlumdur ki, istehsalın səmərəli təşkili, yüksək maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi bir sıra amillərlə bağlıdır. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini kompleks qiymətləndirmək və onun perspektiv inkişafından ötrü təsirli tədbirlərin hazırlanması üçün bu amillərin qruplaşdırılması, sistemləşdirilməsi vacibdir. Çünki hər bir amil təsərrüfat-maliyyə nəticələrinə, istehsal prosesinə, elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin istehsala tətbiqinə

müvafiq qaydada mənfə və müsbət təsir göstərir. Fikrimizcə, bu amili audit fəaliyyəti üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq və sistemləşdirmək məqsədəuyğundur:

- maliyyə nəticələri və ona təsir göstərən amillər;
- istehsalın səmərəli təşkilinə təsir edən amillər;
- ehtiyatlardan və resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə

təsir göstərən amillər;

- elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin, qabaqcıl təcrübələrin istehsala tətbiqi və müəssisənin perspektiv inkişafına təsir göstərən amillər;

sosial-iqtisadi problemlər və insan kapitalının formalaşması ilə bağlı amillər.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin (firmanın) maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi vacib şərtidir. Mənfəət və rentabellik göstəricisi təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəli təşkilinin nəticəsinin ümumiləşdirilmiş yekun göstəricisidir. Ona görə də audit fəaliyyətində müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində mənfəət və rentabellik göstəricisindən başlanmalı və onlara təsir edən çoxsaylı amillər seçilib müəyyənləşdirilməlidir, yəni mənfəətin əmələ gəlməsi, hərəkəti və bölüşdürülməsinin hansı amillərin təsiri nəticəsində formalaşdığı dəqiqləşdirilməlidir.

Mənfəət və rentabellik göstəricisinə təsir edən amillər qiymətləndirilən zaman istehsal həcminin dəyişməsi, məsrəflərin artması və azalması, qeyri-istehsal xərclərinə yol verilməsi, məhsulun qiymətinin dəyişməsi, xammal-material qiymətlərinin dəyişməsi, idarəetmə xərclərinin dəyişməsi və sair bu kimi vacib məsələlər ön plana çəkilməlidir.

İstehsalın səmərəli təşkili bilavasitə idarəetmənin lazımı səviyyədə qurulması ilə əlaqəlidir. Təcrübə göstərir ki, yüksək maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi bir çox hallarda idarəetmə ilə bağlıdır. Ona görə də istehsalın səmərəli təşkilinə təsir edən amilləri iki istiqamətdə - idarəetmə və təşkillə bağlı olan amillərdə axtarmaq məqsədəuyğundur. İdarəetmə ilə bağlı

dedikdə, yüksək peşəkarlıq qabiliyyəti, idarəetmə strukturunun peşəkarlıq qabiliyyəti, idarəetmə strukturunun düzgün qurulması, idarəetmə modelinin düzgün seçilməsi və tətbiqi, idarəetmədə strateji və taktiki xətlərin düzgün seçilməsi, optimal qərar və sərəncamların icrası üzərində nəzarətin təşkili, məhsul istehsalına və satışına dair tələb-təklif haqqında obyektiv informasiyanın seçilib toplanması başa düşülür. İstehsalın təşkili ilə bağlı amillərə isə istehsalın struktur quruluşu, material təchizatı, istehsalın ahəngdarlığı, məhsulun struktur quruluşu, məhsul çeşidinin dəyişməsi, istehsal həcmının dəyişməsi, məhsulun keyfiyyətinə təsir edən amillər daxildir.

Ehtiyatlar və resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə təsir göstərən amillərə də iki istiqamətdə yanaşmaq lazımdır. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla əlaqədardır ki, ehtiyatlar dedikdə ehtiyat hissələri, mal-material qalıqları və digər nəğd ehtiyatları nəzərə alınır ki, bunlar da istehsalın fasiləsiz prosesini təmin edir. Resurslar dedikdə isə, maddi aktivlər, maliyyə vəsaitləri, canlı və yaradıcı əmək nəzərdə tutulur. Düzdür, iqtisadi ədəbiyyatlarda bəzən ehtiyatlar resurslarla eyniləşdirilir, lakin təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində onların fərqləndirilməsi vacibdir. Çünki resurslar və onlardan istifadə istehsalın səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Resurslar və onlardan səmərəli istifadə edilməsinə işçilərin ixtisas dərəcəsi, onların əmək vəsaitləri və əşyaları ilə təmin edilməsi, əməyin məhsuldar və yaradıcı xarakter daşması, işçilərin orta yaş səviyyəsi və sair bu kimi amillər təsir göstərir.

Bazar münasibətləri, tələbin təkliflə uzlaşması və güclü rəqabət şəraitində elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən istifadə etməklə yeni keyfiyyətli məhsul istehsalı, məhsul istehsalının kəmiyyət və keyfiyyət baxımından durmadan təkmilləşdirilməsi hər bir firmanın qarşısında duran ümdə məsələdir. Ona görə də rəqabət aparən müəssisə (firma) iki yoldan birini sevməli, vəm, ya yeni növ məhsul istehsalına meyl etməli və ya istəyən qabiliyyətli olması üçün daim

texnologiya və texnoloji avadanlıqları yeniləşdirilməlidir ki, bu da elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə bağlıdır.

İstehsalın səmərəliliyində əhəmiyyətli rol oynayan yeni növ məhsul istehsalı üzrə texnoloji avadanlığın əldə edilməsi və yaxud mövcud məhsul istehsalı üzrə texnologiyanın modernləşdirilməsi və yenidən qurulması müəssisənin (firmanın) maliyyə nəticələrinə, mənfəətə, rentabelliyyə birbaşa təsir göstərən amil sayılır. Elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin tətbiqindən əldə edilən mənfəət daimi deyildir. Lakin firmanın rəhbərliyi onun nə qədər uzunömürlü olmasında maraqlıdır. Ona görə də elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin tətbiqi ilə bağlı amillər, yəni onun rəqabət qabiliyyəti, uzunömürlülüyünün (istifadə edilmə müddəti) maliyyə nəticələrinə təsiri, ona sərf edilən məsrəflər və məsrəflərin hansı müddətə bağlanması və sair bu kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

Sosial-iqtisadi problemlər və insan kapitalı istehsalın səmərəli təşkili, yüksək idarəetmə münasibətlərinin yaradılması ilə birbaşa bağlı olan çox vacib amildir. Bəşəriyyətin əşrəfi olan insan və onun formalaşması, bir çox hallarda sosial amillərlə, o cümlədən təhsil və təhsil sistemi, səhiyyə-sağlamlıq kompleksləri, mədəni-məişət obyektləri, mənzil və kommunal xidmətləri, infrastruktur quruluş və sair bu kimi vacib amillərlə bağlıdır.

Əməyin məhsuldar və yaradıcı olması üçün insanın potensial fəaliyyətini bütövlükdə cəmiyyətin xeyrinə cəlb etmək lazımdır, həmçinin onun cəmiyyətdən bütövlükdə bəhrələnməsini təmin etmək üçün sosial-iqtisadi problemlər yüksək səviyyədə həll edilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində bu problemlərin həlli dövlət orqanları ilə yanaşı, hər bir firmanın və şirkətin vacib öhdəliyinə çevrilməlidir. Əks halda geniş təkrar istehsal üçün baza təminatı olmaz.

Bazar münasibətlərinə keçid, mülkiyyət və istehsal münasibətlərinin dəyişməsi idarəetmənin digər elementləri kimi, audit qarşısında da milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətində bəzi problemlərin həllini qoyur. Belə ki, planlı sosialist

təsərrüfat sistemindən fərqli olaraq, bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün planların və sosial- iqtisadi proqramların bir mərkəzdən hazırlanması və icrası çətinləşir. Çünki planlı sosialist təsərrüfat sistemində xalq təsərrüfatının bütün strukturu vahid kompleks kimi dövlətin əlində cəmləşdirilmiş və bu sahələrin inkişafı ilə bağlı problemlərin həlli üçün mərkəzi institutlar və sahələr üzrə elmi- tədqiqat institutları, elmi-təcrübə mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. Həmin institutlar və mərkəzlər plana uyğun mütənasib inkişaf prosesi əsasında mütəmadi tədqiqatlar apararaq kompleks proqramlar hazırlayı və icrası üçün tədbirlər görürdü. Bununla yanaşı, təsərrüfatdaxili və təsərrüfatlararası idarəetmə ilə bağlı problemlərdən, resurslardan səmərəli istifadə edilməsi və digər məsələlər üzrə həmin nazirlik və baş idarələrin şöbə və idarələri də fəaliyyət göstərirdi. Əlbəttə, azad iqtisadi münasibətlərdə qeyri-dövlət mülkiyyətinə əsaslanan çoxsaylı şirkətlər, firmalar, assosiasiyalar, kiçik müəssisələr bir təsərrüfat subyekti kimi bu növ xidmətlərdən məhrumdur. Müəssisənin potensial imkanlarını səfərbər etmək, onları milli iqtisadi inkişaf yönündə istiqamətləndirmək, təsərrüfatlararası yaranacaq qeyri-mütənasibliyinin qarşısını almaq, perspektiv inkişaf üçün proqnoz vermək və s. məsələlərin həllində audit müstəsna rol oynaya bilər.

İqtisadiyyatı idarə etməyin inzibati amirlik metodundan imtina edilməsi dövlət nəzarət orqanlarının bilavasitə iştirakı olmadan, lakin dövlət qanunçuluğuna və normativ aktlara uyğun olaraq həyata keçirilən maliyyə nəzarəti növlərinin rolunu xeyli artırır. Maliyyə nəzarətinin qeyri-dövlət növlərinə təsərrüfatdaxili auditor nəzarəti aiddir.

Xalq təsərrüfatının idarə edilməsinin qeyri-mərkəzləşdirilməsi dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, yeni təsərrüfatçılıq subyektlərinin meydana gəlməsi, maliyyə menecmentində dünya təcrübəsinin nailiyyətlərini nəzərə almaqla, nəzarəti də daxil etməklə maliyyənin idarə edilməsinin yeni

metodlarının axtarılması və monimsonilməsi zəruriliyinə gətirib çıxartdı.

Daxili nəzarəti operativ (cari) və strateji nəzarətə ayırmaq olar:

Operativ nəzarət pul vəsaitlərinin hərəkətinin mühasibat uçotunun dəqiq təşkili və nəzarətinin yardımı ilə təsərrüfat- maliyyə fəaliyyəti prosesində baş mühasib tərəfindən həyata keçirilir. Baş mühasibin imzası bütün pul sənədlərində mütləqdir. Baş mühasib dövlət maliyyə intizamına və maliyyə qanunçuluğuna əməl edilməsinə cavabdehdir.

Strateji maliyyə nəzarəti iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi və mənfəətin çoxalmasını təmin edən maliyyə resurslarından istifadə etməyi və kapital qoyuluşu üzrə optimal qərarları işləyib hazırlamağı nəzərdə tutur. Daxili nəzarət müəssisənin rəhbərliyi və onun mülkiyyətçi-təsisçiləri və səhmdarlarının təşəbbüsü ilə kənardan cəlb edilmiş mütəxəssislərin iştirakı ilə də həyata keçirilə bilər.

90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda meydana gəlmiş yeni növ maliyyə nəzarəti, auditor nəzarətidir. İqtisadiyyatın idarə edilməsinin bazar sistemində keçməsi və müxtəlif bazar strukturlarının meydana gəlməsi ilə (kommersiya bankları, sığorta firmaları, şirkətlər) maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməkdə maliyyə etibarlılığı və obyektivliyinə tələbat kəskin surətdə artır.

Auditor nəzarətinin başlıca vəzifəsi mühasibat və maliyyə hesabatlarının doğruluğunu, aparılan maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən normativ aktlara uyğunluğunu müəyyən etmək; tədiyyə hesablaşma sənədlərinin, vergi bəyannamələrinin və iqtisadi subyektlər tərəfindən yoxlanılan digər maliyyə öhdəlikləri və tələbnamələrin yoxlanılmasından ibarətdir. Auditor xidməti başqa xidmətlər də göstərə bilər: mühasibat uçotunun qoyuluşu və aparılması; mühasibat hesabatının və gəlir haqqında bəyannamənin tərtibi; maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili

VƏ proqnozlaşdırılması; mühasibat xidməti işçilərinin öyrədilməsi və maliyyə-təsərrüfat qanunvericiliyi məsələsində məsləhət vermək; auditor yoxlaması nəticəsində alınmış təkliflərin işlənilib hazırlanması.

Auditor nəzarəti qeyri-əsli idarəçilikdən kənar maliyyə nəzarətidir. Onu istər dövlət attestasiyasından və sahibkar- auditor kimi qeydiyyatdan keçmiş olan ayrı-ayrı fiziki şəxslər və ya auditor firmaları (açıq səhmdar cəmiyyətdən başqa) respublika qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hər hansı təşkilati- hüquqi forması olan auditor firmaları (o cümlədən xarici) həyata keçirə bilər. Onlar auditor fəaliyyəti aparmağa lisenziya aldıqdan sonra auditorların və auditor firmalarının dövlət reyestrinə daxil olur. Auditor firmaları və auditorların eyni vaxtda başqa sahibkar fəaliyyəti ilə məşğul olmağa ixtiyarı yoxdur.

Auditor təşkilatının və auditor firmalarının, auditorların bütün auditor xidməti pulludur. Çünki, auditor firmaları özləri hüquqi şəxs statusu ilə təsərrüfat hesablı təşkilatlar kimi fəaliyyət göstərirlər. Bir qayda olaraq auditorun (auditor firmasının) müştəri ilə bütün münasibətləri müqavilə qiyməti üzrə xidmətin ödənilməsi müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Cinayət işi olduqda auditor xidməti məhkəmə orqanlarının qərarı əsasında aparılır və bu halda auditor xidməti yoxlanılan təşkilatın hesabına, onun maliyyə imkansızlığı halında isə sonralar həmin təşkilatın əmlakı hesabına qaytarılmaq şərti ilə büdcə vəsaiti hesabına ödənilir.

"Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən auditor yoxlamasının nəticələri auditorun (auditor firmasının) rəyi şəklində rəsmiləşdirilir. Bu sənəd bütün hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət və məhkəmə orqanları üçün hüquqi əsasə malikdir. Rəyin dörd variantı fərqləndirilir. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək;

- qeydsiz (qüsursuz) rəy - auditor maliyyə hesabatının və mühasibat balansının göstəricilərinin doğruluğunu təsdiq edir;

- qeydli (qüsurlu) rəy - burada müəyyən çatışmazlığın olduğu göstərilir və bu da rəyin analitik bölməsində qeyd edilir.

Mənfi rəy o hallarda tərtib edilir ki, auditorun fikrincə mühasibat uçotu normativ aktların tələblərinə uyğun gəlmir, maliyyə hesabatı isə yoxlanılan müəssisənin maliyyə vəziyyəti barədə məlumat vermir.

Rəy o vaxt tərtib edilmir ki, auditor yoxlanılan subyektdən kifayət qədər sübut ala bilmir, buna görə də uçot və hesabatın keyfiyyəti haqqında öz fikrini ifadə edə bilmir.

Auditor maliyyə nəzarəti inkişaf prosesindədir.

Onun fəaliyyət sferası ölkədə sivilizasiyalı bazar münasibətləri inkişaf etdikcə, auditor xidməti işçilərinin peşəkarlığı artdıqca, xüsusi firma və şirkətlərin artmaqda olan rəqabət şəraitində maliyyə risklərinin azaldılması məqsədilə onların xidmətinə olan tələbat da artacaq.

İqtisadi fəaliyyətə qoşulan bütün təsərrüfat subyektləri çox geniş münasibətlər qurur və əlaqələrini genişləndirir. Belə əlaqələr həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyədə ola bilər. Bu zaman müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin əsaslandırılması və obyektivliyinə tələb xeyli yüksəlir.

Bunlar bazar iqtisadiyyatı şəraitində ən mühüm vəzifələrdir. Həmin vəzifələr bazar münasibətləri sistemində auditorlar və auditor institutları tərəfindən həyata keçirilir.

Auditorlar - maliyyə, uçot və nəzarət sahəsində yüksək ixtisaslaşmış mütəxəssislər olmaqla, müstəqil mühasib-müfəttişlərdir. Auditorlar dövlət xidmətçiləri olmayıb, tam müstəqil fəaliyyət göstərən mütəxəssislərdir.

Auditor xidməti hər bir bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə mövcuddur. Bu xidmətin fəaliyyəti üçün ən vacib amil onun hüquqi bazasının mövcud olmasıdır. Auditor fəaliyyətini tənzimləyən əsas hüquqi sənəd auditor xidməti haqqında qanundur. Belə bir qanun əksəriyyət ölkələrdə mövcuddur və auditor fəaliyyətini tənzimləyən əsas qanunvericilik sənədidir.

Azərbaycan Respublikasında da ‘‘ Auditor xidməti haqqında’’ qanun qəbul olunmuşdur.

Bu qanun Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin təşkilinin, onun həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını, auditorların funksiyalarını, hüquqlarını və vəzifələrini müəyyən edir, mülkiyyətçinin əmlak hüquqlarını müdafiə edən müstəqil maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Auditor xidməti ilə bağlı münasibətlər bu qanunla, habelə Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları, beynəlxalq müqavilə və sazişləri ilə tənzimlənir.

Bütün auditor xidmətlərinin pullu olması statusu ilə əlaqədar olaraq, auditorlar müəyyən məsuliyyət daşıyırlar. Belə ki, auditorlar və auditor təşkilatları öz vəzifələrini lazımınca yerinə yetirmədikdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və sifarişçi ilə bağlanan müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq əmlak məsuliyyətinə cəlb edilə bilərlər.

Bundan başqa, həmin auditorlar vəzifəsini yerinə yetirmədikdə onlara bu xidmətlə məşğul olmaq hüququ verən lisenziyalar geri alınır.

Auditor xidmətindən istifadə edən təsərrüfat subyektləri bir sıra vəzifələrə və hüquqlara malikdir. Belə ki, təsərrüfat subyektlərinin rəhbərliyi auditin aparılması üçün zəruri olan bütün sənədləri, rəqistrləri və hesabatları auditora təqdim etməlidir və onların düzgünlüyü üçün məsuliyyət daşıyır. Onlar auditorun sorğusuna dair yazılı və şifahi izahatlar verməyə borcludurlar. Bundan başqa, təsərrüfat subyektləri auditor seçməkdə sərbəstdirlər. Onlar maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı bütün məsələlər üzrə sərbəst və ya auditor təşkilatı ilə hər hansı müddətə müqavilə bağlamaq hüququna malikdirlər. Bu cür müqavilələr yoxlama xarakteri daşdıqda, auditor yoxlamanın nəticələrinə görə müəyyən olunmuş qaydada akt tərtib edir.

Bütün bu söylədiklərimiz auditor nəzarətinin mahiyyətini göstərməklə, onun fəaliyyət istiqamətlərini, əsas vəzifələrini və hüquqlarını da müəyyən edir.

Auditor xidmətinin təşkili və normal fəaliyyəti üçün onlara nəzarət olunması xeyli vacibdir. Bu xidmətin müstəqilliyi heç də onun nəzarətdən kənar olması demək deyildir. Ona görə də bu xidmətin fəaliyyətini tənzimləmək üçün müəyyən bir orqanın olması zəruridir. Belə bir orqan kimi "Auditorlar Palatası" çıxış edir.

Auditorlar Palatası ölkədə fəaliyyət göstərən bütün auditorları birləşdirir və onların işinə nəzarət edir. Bu Palata bir neçə əsas vəzifəni yerinə yetirir. Bütün bu vəzifələr "Auditorlar Palatası haqqında" əsasnamədə öz əksini tapır və dəqiq müəyyən olunur.

Bu vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyən etmək və izah etmək olar:

1. Bütün auditorları qeydiyyatla almaq və onların fəaliyyətini lisenziyalaşdırmaq. Bu vəzifə Auditorlar Palatasının ən ilkin və əsas vəzifəsi olmaqla, ümumiyyətlə dövlət üçün, həmçinin normal iqtisadi fəaliyyət üçün çox vacibdir. Palata fəaliyyətə başlayan bütün sərbəst auditorları və auditor təşkilatlarını qeydiyyatla alır və bütün tələblərə cavab verən auditorun fəaliyyətini lisenziyalaşdırır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə sərbəst auditor Respublika Auditorlar Palatasının verdiyi lisenziyaya əsasən respublika ərazisində sərbəst auditor xidməti göstərmək hüququ olan fiziki şəxsdir. Sərbəst auditor hüququnu almaq üçün aşağıdakılar tələb edilir:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmaq;
- mühasibat uçotu, maliyyə, iqtisadçı və hüquqşünas ixtisasları üzrə alt təhsilə və ixtisas üzrə azı 3 (üç) il iş stajına malik olmaq;
- sərbəst auditor imtahanlarını vermək və s.

Auditor təşkilatı Auditorlar Palatasının verdiyi lisenziya əsasında respublikada auditor xidməti göstərmək hüququ əldə etmiş və nizamnaməsinə görə yeganə fəaliyyət sahəsi bu xidmət növü olan hüquqi şəxslərdir. Auditor təşkilatının yaradılması üçün azı üç sərbəst auditor olmalıdır.

Sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları 5 il müddətinə verilən lisenziya əsasında fəaliyyət göstərirlər.

Auditor, auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ verən lisenziyanı aldığı və auditorların reyestrində qeydiyyatı alındığı andan auditor xidməti ilə məşğul olmaq hüququna malikdir. Auditor öz fəaliyyətini sərbəst, yaxud auditor təşkilatının üzvü kimi həyata keçirir. Onun başqa növ fəaliyyətlə məşğul olması qadağandır.

2. Auditorların fəaliyyətinə nəzarət edilməsi. Auditorlar qeydiyyatı alındığı və lisenziyalaşdırıldığı andan fəaliyyətə başlayır. Onlar fəaliyyətə başladığı andan Palatanın nəzarəti altında olurlar.

Bu nəzarətin həyata keçirilməsində bir sıra vasitələrdən istifadə edilir. Məsələn, sərbəst auditorlar öz fəaliyyətlərini əks etdirən gündəlik tərtib edirlər. Gündəliyi onların fəaliyyətinə nəzarət və aparılan auditin keyfiyyətinin yoxlanması üçün Auditorlar Palatasına təqdim edirlər. Öz vəzifələrini lazımınca yerinə yetirməyən auditorların lisenziyaları geri alınır və fəaliyyəti dayandırılır. Lisenziyaların geri alınmasına ■V imkan verən şərtlər qanunvericiliklə ciddi surətdə müəyyən edilir və bu şərtlər əsasında auditorların fəaliyyəti dayandırılır.

3. Auditorların fəaliyyəti zamanı meydana çıxan mübahisələrin həll edilməsi. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi auditor fəaliyyətinin sabitliyi üçün xeyli vacibdir. Auditorla yaxud auditor təşkilatı ilə sifarişçilər arasında bir sıra mübahisələr meydana çıxır bilər. Bu mübahisələrin çoxuna Auditorlar Palatası tərəfindən baxılır və həll edilir. Auditorla sifarişçi arasında meydana çıxan əmlak xarakterli bütün mübahisələr Palatada həll edilə bilmədikdə arbitraj məhkəməsi tərəfindən baxılır.

4. Auditorların işinin yoxlanması. Auditorlar Palatası, auditor təşkilatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qüvvədə olan qanunlara uyğunluğunu yoxlayır və onların işinə nəzarət edir.

Bütün bu deyilənlər Auditorlar Palatasının funksiyalarını daha konkret müəyyən etməyə imkan verir. Belə ki, auditor

xidmətinin dövlət tənzimləməsini təşkil etmək, bu sahədə olan və respublikada auditor xidmətinin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş normativ aktların layihələrini, tədbirlər sistemini hazırlamaq, dövlətin təsərrüfat subyektlərinin və auditorların mənafelərini müdafiə etmək, öz fəaliyyətində qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlarından irəli gələn tələblərə auditorlar tərəfindən riayət olunmasına nəzarət etmək məqsədi ilə Auditorlar Palatası yaradılır. Bu Palatanın fəaliyyəti onun əsasnaməsi ilə tənzimlənir.

Auditorlar Palatasının əsasnaməsi dövlətin ali qanunvericilik orqanı-parlament tərəfindən təsdiq edilir. Belə bir auditor orqanı demək olar ki, bütün dünya ölkələrində auditor xidmətini tənzimləyən yeganə orqandır.

§ 5. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində Hesablama Palatasının rolu.

^ İLAzərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Azərbaycan , Respublikası JKonstitusiyasının 92-ci maddəsinə əsasən) ^illi Məclis tərəfindən təsdiq edilmiş qanunla(T999-cu ildə yaradılmışdır^ I

Hesablama Palatası Milli Məclisə hesabat verən, daimi fəaliyyət göstərən dövlət büdcə nəzarəti orqanıdır^

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət üzrə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək etmək Hesablama Palatasının fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Bu məqsədlə hər il Hesablama Palatası dövlət büdcəsinə, dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabat və müvafiq qanun layihələrinə rəy verir, qanunla müəyyən edilmiş dövlət büdcəsindən maliyyələşmələrin aparılmasını təhlil edir və Milli Məclisə məlumat verir. Dövlət büdcə vəsaitlərinin xəzinə hesabına daxil olmasının və istifadəsinin təsdiq olunmuş göstəricilərə uyğunluğunu təhlil edir.

Azərbaycan Respublikası Milli Bankından və müvəkkil kredit təşkilatlarından dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin bank hesablarında hərəkəti barədə məlumatlar alır, təhlil edir və təkliflər verir.

^Hesablama Palatası digər dövlət nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərir^ -

^/i/Hesablama Palatasının maliyyə büdcə ekspertizasını həyata keçirmək səlahiyyəti vardır/

Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin gəlirlərini və xərclərini təhlil edərkən zərurət yarandıqda müəssisə və təşkilatlarda audit apara bilər.

Maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı yoxlamalar aparılır və onların əsasında hesabatlar tərtib edilir. ^

3 Hesablama Palatasının həyata keçirdiyi dövlət maliyyə^^ büdcə nəzarətinin əsas istiqamətləri aşağıdakıları əhatə edir: j ^

- müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq büdcə prosesində iştirakı;

- dövlət əmlakının idarə edilməsindən, onun barəsində sərəncam verilməsindən və dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən - dən əldə edilən vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasına nəzarəti;

- ekspert-analitik fəaliyyəti;

- dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının (təsisatlarının) büdcələrinin layihələrinə dair rəy verilməsi;

- dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabatə və müvafiq qanun layihələrinə dair rəy verilməsi;

- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və onun daimi komissiyalarının tapşırığı ilə dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondları (təsisatları) ilə bağlı qanun layihələrinin, Milli Məclisdə təsdiq edilən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin maliyyə ekspertizası

- maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı auditin keçirilməsi.

L. Hesablama Palatası maliyyə-büdcə nəzarətini audit vasitəsilə, NTOSAİ (Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatı) təmsilçisi kimi, müvafiq olaraq hazırlanan milli audit standartları əsasında həyata keçirir.

Hesablama Palatasının müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada büdcə prosesində iştirakı dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının (təsisatlarının) layihələrinə dair rəy verilməsini, dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının (təsisatlarının) büdcələrinin icrasına nəzarətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Hesablama Palatası dövlət əmlakının idarə edilməsindən, onun barəsində sərəncam verilməsindən və özəlləşdirilməsindən - dən əldə edilən vəsaitlərin (ödənişlərin) dövlət büdcəsinə qanunvericiliklə, müqavilələrlə müəyyən edilmiş müddətlərdə daxil olmasının təmin edilməsinə nəzarəti həyata keçirir.

Hesablama Palatasının dövlət maliyyə-büdcə nəzarəti ilə əlaqədar ekspert-analitik fəaliyyətinin (maliyyə-büdcə təhlilinin) həyata keçirilməsi - dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının (təsisatlarının) büdcələrinin layihələrinə, dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabatlara və müvafiq qanun layihələrinə, dövlət büdcəsindən maliyyələşdirmələrin təsdiq olunmuş dövlət büdcəsində müəyyən edildiyi kimi aparılmasına, dövlət büdcəsi vəsaitlərinin xəzinə hesabına daxil olmasının və istifadəsinin təsdiq olunmuş dövlət büdcəsində müəyyən edilmiş göstəricilərə uyğunluğuna, dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının (təsisatlarının) vəsaitlərinin bank hesablarında hərəkəti barədə müvəkkil banklardan və digər kredit təşkilatlarından alınan məlumatların təhlilinə dair rəylərin, məlumatların və təkliflərin hazırlanmasıdır.

Hesablama Palatası tərəfindən keçirilən ekspert-analitik fəaliyyətinin nəticələrinə Hesablama Palatasının iclaslarında baxılır və müvafiq rəylər, məlumatlar və təkliflər təsdiq edilir.

Hesablama Palatası qanunvericiliklə onun fəaliyyət dairəsinə aid məsələlər üzrə dövlət orqanları üzrə dövlət orqanları və hüquqi şəxslərin hesabat və məlumat formalarını təsdiq edir.

Növbəli ilin dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən rəy verilmək üçün Hesablama Palatasına göndərilir.

Hesablama Palatası tərəfindən dövlət büdcəsinin layihəsinə dair rəy Hesablama Palatasının iclasında baxıldıqdan və təsdiq edildikdən sonra Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə təqdim olunur.

/ Dövlət büdcəsinin layihəsinə dair rəy verilməsi qaydaları Hesablama Palatası tərəfindən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə təsdiq olunmaq üçün təqdim edilmiş büdcədən kənar dövlət fondlarının (təsisatlarının) büdcələrinin layihələrinə rəy verilməsi qaydalarına da şamil olunur.

Dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabatlar və müvafiq qanun layihələri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən baxılmaq və rəy verilmək üçün Hesablama Palatasına göndərilir.

Dövlət büdcəsi və büdcədənəkar dövlət fondları (təsisatları) ilə bağlı qanunların layihələrinin, Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin layihələrinin maliyyə ekspertizasının keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi və onun daimi komissiyaları tərəfindən Hesablama Palatasına tapşırıla bilər.

İlkin nəzarət - dövlət vəsaitləri ilə bağlı maliyyə əməliyyatlarının aparılmasından əvvəl hüquq pozuntuları üçün şərait və səbəblərin yaradılmasının qarşısının alınması məqsədilə dövlət büdcəsinin, büdcədənəkar dövlət fondlarının (təsisatlarının) büdcələrinin, büdcə-maliyyə məsələləri ilə bağlı qanunların layihələrinin baxılması mərhələsində həyata keçirilir. Sonrakı nəzarət - dövlət büdcə vəsaitləri və digər dövlət vəsaitləri ilə maliyyə əməliyyatlarının aparılmasının, dövlət büdcəsinin və büdcədənəkar dövlət fondlarının (təsisatlarının) büdcələrinin icrasının, dövlət əmlakının idarə edilməsi və onun barəsində sərəncam verilməsinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara və müddətlərə uyğun həyata keçirilməsini müəyyən etmək üçün aparılır.

İlkin və sonrakı maliyyə-büdcə nəzarətinin aparılması üzrə tədbirlərin Hesablama Palatasının iş planlarına daxil edilməsi barədə qərarlar Hesablama Palatasının iclasında qəbul edilir.

İlkin və sonrakı maliyyə-büdcə nəzarəti tədbirlərinin müddətləri, habelə maliyyə-büdcə təhlilinin dövrüliyi Hesablama Palatasının təsdiq edilmiş iş planlarına əsasən müəyyən edilir. Hesablama Palatasının Sədrinin müvafiq sərəncamları əsasında həyata keçirilir.

İlkin VƏ sonrakı maliyyə-büdcə nəzarəti tədbirlərinin nəticələri müvafiq sənədlər - aktlar, arayışlar, hesabatlar və məlumatlar formasında rəsmiləşdirilir. Həmin sənədlər nəzarət tədbirlərini həyata keçirmiş Hesablama Palatasının nümayəndələri tərəfindən imzalanır.

Aktlar nəzarət tədbiri keçirilmiş qurumun vəzifəli şəxsləri tərəfindən imzalanır, bir nüsxəsi həmin qurumun rəhbərinə təqdim edilir. Nəzarət tədbiri keçirilmiş qurumun vəzifəli şəxsləri aktı imzalamaqdan imtina etdikdə səbəbləri göstərilməklə müvafiq imtina aktı tərtib edilir. Həmin sənəd Hesablama Palatasının nümayəndəsinin tərtib etdiyi akta əlavə edilir.

İlkin və sonrakı maliyyə-büdcə nəzarəti tədbirlərinin və maliyyə-büdcə təhlilinin nəticələri üzrə aktlar (arayışlar) və hesabatlar əsasında auditor tərəfindən rəy tərtib edilir, digər materiallar da əlavə edilməklə Hesablama Palatasının Sədrinə təqdim olunur. Hesablama Palatasının Sədri həmin sənədlərə Hesablama Palatasının iclasında baxılma tarixini təyin edir. Nəzarət tədbirlərinin nəticələrinə baxılarkən Hesablama Palatasının müvafiq iclasına həmin tədbirlər keçirilmiş qurumların vəzifəli şəxsləri də dəvət olunurlar.

Hesablama Palatası tərəfindən keçirilən ilkin və sonrakı maliyyə-büdcə nəzarəti tədbirlərinin nəticələri üzrə qəbul olunmuş qərarlar barədə, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə məlumat verilir.

Hesablama Palatasının həyata keçirdiyi dövlət maliyyə-büdcə nəzarəti ilə əlaqədar məlumatları, hesabatları və sənədləri dövlət orqanlarından, Azərbaycan Respublikası Milli Bankından, müvəkkil banklardan və digər kredit təşkilatlarından və bütün hüquqi şəxslərdən almaq hüququ vardır. Həmin təşkilatlar və onların vəzifəli şəxsləri Hesablama Palatasının üzvlərinin sorğusuna əsasən zəruri olan məlumatları təqdim etməlidirlər.

Hesablama Palatasının üzvlərinin sorğularına tam, dürüst və ya vaxtında cavab verməyən şəxslər Azərbaycan

Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar. Hesablama Palatası maliyyə- büdcə ekspertizası keçirir, rəylər hazırlayır və təkliflər verir. Maliyyə-büdcə ekspertizası yalnız Hesablama Palatası tərəfindən təsdiq edilmiş proqram əsasında həyata keçirilir.

Maliyyə-büdcə ekspertizasının proqramı Hesablama Palatasının auditoru (auditorları) tərəfindən tərtib edilir və Hesablama Palatasının iclasında baxılaraq təsdiq olunur.

Hesablama Palatası tərəfindən aparılan nəzarət tədbirinin proqramı aşağıdakıları əhatə edir:

- nəzarət tədbirinin keçirilməsinin əsası;
- keçirilən tədbirin məqsədi və predmeti;
- yoxlanılan qurumların siyahısı;
- yoxlama qrupunun tərkibi;
- nəzarət tədbirinin başlanması və başa çatdırılması

müddətləri;

- nəzarət tədbiri ilə əhatə olunan dövr;

- rəylərin və hesabatların Hesablama Palatasının iclasına təqdim edilməsinin müddətləri?

S Dövlət büdcəsinin və büdcədənəkar dövlət fondlarının (təsisatlarının) gəlirlərinin və xərclərinin maliyyə-büdcə ekspertizası çərçivəsində təhlili müvafiq maliyyə və mühasibat sənədləri, habelə digər məlumatlar əsasında keçirilir.

Maliyyə-büdcə ekspertizasının keçirilməsi barədə sorğuda (tapşırıqda) göstərildikdə, Habelə dövlət büdcəsinin və büdcədənəkar dövlət fondlarının (təsisatlarının) gəlirlərini və xərclərini təhlil edərkən, maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulması hallarının və digər hüquq pozuntularının mövcudluğu barədə qənaətə gəldikdə Hesablama Palatası müəssisə və təşkilatlarda audit (nəzarət tədbirləri) apara bilər, hesablama Palatası tərəfindən nəzarət tədbirinin keçirilməsi haqqında məsələ Hesablama Palatasının Sədri tərəfindən Hesablama Palatasının iclasının müzakirəsinə çıxarılır və müvafiq qərar qəbul edilir.

Hesablama Palatasının iki və daha çox auditorunun səlahiyyətinə aid məsələləri əhatə edən nəzarət tədbirləri üzrə vahid proqram hazırlanır. Nəzarət tədbirlərinin proqramları, habelə onlara edilən dəyişikliklər müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilir.

Hesablama Palatası tərəfindən maliyyə-büdcə ekspertizası çərçivəsində keçirilən nəzarət tədbirlərinin keçirilməsinə dövlət hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələri, habelə müqavilələr əsasında müstəqil auditorlar və ayrı-ayrı mütəxəssislər cəlb oluna bilərlər.

Maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı nəzarət tədbirlərinin keçirilməsi nəzarət obyektini olan qurumlarda mühasibat (maliyyə) uçotu hesabatlarının, ödəniş-hesablaşma və ilkin uçot sənədlərinin Hesablama Palatasının funksiyalarına və fəaliyyət dairəsinə aid edilən məsələlər baxımından yoxlanılmasını nəzərdə tutur.

Maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı nəzarət tədbirləri keçirilən qurumların rəhbərləri Hesablama Palatasının nümayəndələrinə zəruri olan sənədləri təqdim etməli, yoxlamaların keçirilməsi üçün şərait yaratmalıdırlar.

Maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı keçirilən nəzarət tədbirlərinin nəticələri aktlar, hesabatlar və rəylər formasında rəsmiləşdirilir.

'Maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı keçirilən nəzarət tədbirlərinin nəticələrinə dair rəydə aşağıdakılar göstərilməlidir;

/ nəzarət tədbirlərinin keçirilməsinin əsası, məqsədi, predmeti və yoxlanılan qurumun (qurumların) adı;

> öyrənilmiş sənədlərin siyahısı;

3- tərtib edilmiş aktların siyahısı;

/- alınması barədə müraciət edilmiş və təqdim edilməsindən imtina edilmiş sənədlərin siyahısı, yoxlamanın keçirilməsinə maneçilik törədilməsi halları və onların baş verməsində təqsirkar olan vəzifəli şəxslər;

■ ' ' ■ 'p-

- ■ - ■ .

^ - yoxlanılan qurumun fəaliyyətində aşkar edilmiş maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulması halları (müvafiq qanunvericilik aktlarının pozulmuş müddəaları göstərilməklə), dövlət büdcəsinə və ya büdcədənkənar dövlət fondlarının (təsisatlarının) büdcələrinə, habelə dövlət əmlakına dəymiş zərərin məbləği;

^ - müvafiq qanunvericiliyin pozulmasına yol vermiş vəzifəli şəxslər.

^Nəzarət tədbirinin nəticələri üzrə rəy həmin tədbirlərin keçirilməsində iştirak edən auditor (auditorlar) tərəfindən imzalanır və Hesablama Palatasına təqdim edilir.

Maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı nəzarət tədbirlərinin nəticələri barədə Hesablama Palatasının auditoru tərəfindən hesabat tərtib olunur. Həmin hesabatda yoxlamanın əsası, məqsədi, yoxlanılmış qurumlar və onların obyektlərinin adı, təhlil edilmiş və üzləşdirilmiş sənədlərin siyahısı, aşkar edilmiş pozuntular, barəsində müraciət edilmiş və alınmamış sənədlərin siyahısı, yoxlamanın predmetinə aid sahədə daxili nəzarətdə aşkar edilmiş nöqsanlar, yoxlamanın predmetinə aid olan sahədə hüquq tənzimlənməsində müəyyən edilmiş çatışmamazlıqlar, həmin sahəyə aid qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər, yoxlamanın nəticələri üzrə təklif olunan təqdimatların siyahısı, yoxlanılan obyektin vəzifəli şəxslərinin yoxlamanın nəticələrinə dair rəylə tanış olması və onların qeydləri və etirazları barədə qeydlər, həmin etirazlara və qeydlərə dair auditorun mövqeyi əks etdirilir. Auditor tərəfindən Hesablama Palatasına təqdim edilən hesabatda yoxlamanın nəticələrinin düzgünlüyünü təsdiq edən sənədlərin siyahısı və surətləri əlavə edilir. Keçirilmiş yoxlamanın nəticələri barədə hesabat yoxlamanı keçirən Hesablama Palatasının auditoru (auditorları) tərəfindən imzalanır.

Zərurət yarandıqda, nəzarət tədbirinin nəticələri üzrə aşkar edilmiş pozuntuların aradan qaldırılması, qanuna zidd olan qərarların icrasının dayandırılması, dövlətə vurulmuş ziyanın

Ödənilməsi, vəzifəli şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi məqsədi ilə Hesablama Palatası nəzarət tədbirləri keçirilmiş qurumların rəhbərlərinə və müvafiq dövlət orqanlarına təqdimatlar göndərir.

Hesablama Palatasının keçirdiyi nəzarət tədbirlərinin nəticələrinə Hesablama Palatasının iclasında rəyin və hesabatın təqdim edilməsindən sonra 10 iş günü müddətində baxılır və müvafiq qərar qəbul edilir.

Maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı nəzarət tədbirlərinin nəticələri barədə sənədlər (rəy, hesabat və digər sənədlər) və onlara aid bütün materiallar baxılmaq və müvafiq qərar qəbul etmək üçün Hesablama Palatasının iclasına təqdim olunur.

Hesablama Palatasının iclasında hesabatla baxılmaqla nəticələri üzrə aşağıdakı qərarlardan biri qəbul edilir:

- hesabatın təsdiq edilməsi barədə;
- hesabatın təsdiq edilməməsi barədə;

Hesablama Palatasının iclasında hesabatın təsdiq edilməməsi üçün aşağıdakılar əsas ola bilər:

- hesabatın nəzarət tədbirinin məqsədinə və onun programında təsbit olunmuş digər tələblərə uyğunsuzluğu;

- nəzarət tədbirlərinin tam həcmdə həyata keçirilməməsi;

- təqdim edilmiş hesabatda təkliflərin olmaması və ya hazırlanmış təkliflərin keçirilmiş nəzarət tədbirinin nəticələrinə uyğun olmaması;

- təqdim edilmiş hesabat və ona əlavə edilən sənədlərin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, müvafiq standartlara uyğun olmaması;

Təqdim edilmiş hesabat Hesablama Palatasının iclasında təsdiq edilmədikdə, nəzarət tədbirinin keçirilməsinə görə məsul şəxslərə uyğunsuzluqların aradan qaldırılması üçün əlavə tədbirlərin keçirilməsi barədə tapşırıq verilir və bunun müddətləri müəyyən olunur.

Hesabat təsdiq edildikdə yoxlama üzrə hesabatın təsdiq edilməsi barədə Hesablama Palatasının qərarı, rəylər,

hesabatlar və nəzarət tədbirlərinin nəticələri üzrə təkliflər maliyyə-büdcə ekspertizası keçirilməsi barədə sorğu ilə müraciət etmiş Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə və onun müvafiq daimi komissiyasına təqdim edilir.

Maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı nəzarət tədbirlərinin nəticələri aidiyyəti üzrə nəzarət tədbiri keçirilmiş müvafiq qurumların rəhbərlərinə çatdırılır.

- aparılmış nəzarət tədbirləri nəticəsində aşkar edilmiş hüquqpozuntuları barədə məlumatları Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edir;

- digər dövlət nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərir.

Maddə 2-1. Hesablama Palatasının fəaliyyət dairəsi

Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsinə və icrasına, dövlət əmlakının idarə edilməsinə, onun barəsində sərəncam verilməsinə, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasına, hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə dövlət büdcəsindən vəsaitlər ayrıldıqda həmin vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə edilməsinə nəzarəti həyata keçirir.

Maddə 3. Hesablama Palatası haqqında qanunvericilik

Hesablama Palatasının fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, bu Qanun, Azərbaycan Respublikasının digər qanunları və Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsi təşkil edir.

Maddə 4. Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsi

Hesablama Palatası öz işinin təşkilini və tənzimlənməsini Daxili Nizamnamə əsasında həyata keçirir.

Hesablama Palatası gzhünün Daxili Nizamnaməsini hazırlayır.

Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsi qanunla təsdiq edilir.

11 fəsil. Hesablama Palatasının təşkili və fəaliyyətinin əsasları

Maddə 5. Hesablama Palatasının üzvləri və onların səlahiyyət müddəti

Hesablama Palatası sədrdən, sədr müaviniindən və 7 auditorndan ibarətdir.

Hesablama Palatası sədrinin, sədr müaviniinin və auditorların səlahiyyət müddəti 7 ildir.

Hesablama Palatasının üzvləri öz vəzifələrini bu Qanunda və Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsində nəzərdə tutulduğu kimi yerinə yetirir, dövlətin, fiziki və hüquqi şəxslərin mənafeyni qoruyurlar.

***b* Maddə 6. Hesablama Palatasının fəaliyyət prinsipləri**

Hesablama Palatasının fəaliyyəti qanunçuluq, sərbəstlik, obyektivlik, kollegialhq, aşkarlıq və ədalətlik prinsiplərinə əsaslanır.

Hesablama Palatasının iclasları onun azı 5 üzvü iştirak etdikdə səlahiyyətlidir.

Hesablama Palatasının hesabatları və rəyləri onun iclaslarında iştirak edən üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Səslər bərabər bölündükdə Hesablama Palatası sçdrinin səsi həlledici qüvvəyə malikdir.

Hesablama Palatası Milli Məclisin daimi komissiyaları ilə əlaqəli işləyir. Hesablama Palatasının dövlət büdcəsinin icrasına aid hazırladığı hesabatlara və rəylərə Milli Məclisdə müzakirə ediləndək Büdcə məsələləri komissiyasında baxılır.

Maddə 11. Hesablama Palatasının üzvlərinin vaxtından əvvəl vəzifədən azad olunmaları

Hesablama Palatasının sədri, sədr müavini və auditorları aşağıdakı hallarda vaxtından əvvəl vəzifələrindən azad oluna bilərlər:

- 1) vəfat etdikdə;
- 2) vəzifədən azad olunmaq haqqında ərizə ilə müraciət etdikdə;
- 3) cinayət törətdikdə və barəsində məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş ittihamedicisi hökmü olduqda;
- 4) Hesablama Palatasının üzvlərinə dair bu Qanunun 7-ci maddəsində göstərilən tələbləri pozduqda;
- 5) dörd aydan artıq müddətdə xəstəliyi ilə əlaqədar vəzifəsini yerinə yetirməsinin qeyri-mümkünlüyü haqqında Hesablama Palatasının təşkil etdiyi xüsusi həkim komissiyasının rəyi olduqda;
- 6) fəaliyyət qabiliyyətsizliyi və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyəti məhkəmə tərəfindən təsdiq edildikdə;
- 7) məhkəmə tərəfindən ölmüş elan edildikdə və ya xəbərsiz itkin düşmüş elan edildikdə.

Bu maddənin 1-ci və 7-ci bəndlərində nəzərdə tutulmuş hallarda Hesablama Palatasının sədrinin, sədr müavininin və auditorlarının vaxtından əvvəl vəzifələrindən azad olunmaları haqqında sərəncamı Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri verir.

Bu maddənin 2-ci, 3-cü, 4-cü, 5-ci və 6-cı bəndlərində nəzərdə tutulmuş hallarda Hesablama Palatasının sədrinin, sədr müavininin və auditorlarının vaxtından əvvəl vəzifələrindən azad olunmaları haqqında qərarı "Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin daimi komissiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi sədrinin təqdimatı əsasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qəbul edir.

Maddə 12. Hesablama Palatasının Aparatı

Hesablama Palatasının Aparatı Hesablama Palatasının fəaliyyətinin təşkilati, informasiya, maddi-texniki, maliyyə və təsərrüfat təminatını həyata keçirir.

Hesablama Palatası Aparatının strukturu, fəaliyyət qaydaları və işçilərin sayı xərclər smetası hüququnda Hesablama Palatası tərəfindən müəyyən edilir.

Hesablama Palatası Aparatının işçilərinin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş ümumi qaydalarla tənzimlənir.

Hesablama Palatasına müqavilə ilə işə cəlb olunanlar müqavilə şərtləri ilə fəaliyyət göstərilir.

Maddə 13. Hesablama Palatasının xərclər smetası

Hesablama Palatasının xərcləri dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilir.

Hesablama Palatasının xərclər smetası Hesablama Palatasının təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində ilin dövlət büdcəsinə baxılarkən təsdiq edilir.

Maddə 13-1. Hesablama Palatasının təminatı

Dövlət, Hesablama Palatasının təminatı üzrə zəruri tədbirləri həyata keçirir.

Hesablama Palatasının Sədrinin aylıq vəzifə maaşı və digər təminatları Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Sədrinin birinci müavininin aylıq vəzifə maaşına və təminatlarına bərabərdir.

Hesablama Palatasının Sədrinin müavininin aylıq vəzifə maaşı və digər təminatları Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Sədrinin müavininin aylıq vəzifə maaşına və təminatlarına bərabərdir.

Hesablama Palatasının auditorunun aylıq vəzifə ma[^]şısı və digər təminatları Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi daimi komissiyası sədrinin aylıq vəzifə maaşına və təfminatlarına bərabərdir.

Hesablama Palatası Aparatının əməkdaşlarına Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Aparatının əməkdaşlarının vəzifə maaşlarına uyğun vəzifə maaşları, habelə müvafiq təminatlar verilir.

III fəsil. Hesablama Palatasının iş planı və səlahiyyətləri

Maddə 14. Hesablama Palatasının iş planı

Hesablama Palatası fəaliyyətini özünün iş planı əsasında həyata keçirir.

Hesablama Palatasının iş planının formalaşmasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin daimi komissiyalarının sorğu və təklifləri nəzərə alınır.

Hesabıda Palatasının iş planı Hesablama Palatası tərəfindən təsdiq olunur.

Maddə 15. Hesablama Palatasının məlumat almaq səlahiyyəti

Azərbaycan Respublikasının bütün qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları, mülkiyyət, təşkilati-küçlüqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr, təşkilatlar, icarələr və onların vəzifəli şəxsləri Hesablama Palatasının müraciətləri əsasında bu Qanunun 2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsi üçün ona zəruri olan məlumatları bir ay müddətindən gec olmayaraq verməlidirlər.

Heisablama Palatasının rəsmi tələbi ilə bu madd hin

birinci hissəsində göstərilən orqanların, m u ssis l rin, t şk'ilat v  idarələrin vəzifəli  xsl ri zəruri olan məlumat, yaxud sənədləri vaxtında təqdim etm m l rin  və ya bundan boyun qa cirmalarına, habelə yalan və ya dürüst olmayan məlumat təqdim etmələrinə görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə m u yy n edilmiş qaydada m suliy t daşıyırlar.

Maddə 16. Hesablama Palatasının maliyyə büdcə ekspertizası keçirmək səlahiyyəti

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi daimi komissiyalarının sorğuları əsasında Hesablama Palatasının maliyyə-büdcə ekspertizası keçirmək, rəy hazırlamaq və təkliflər vermək səlahiyyəti vardır.

Hesablama Palatası sorğu daxil olduqdan 3 gün müddətində sorğuya ba'ır və onun icrası haqqında qərar qəbul edir.

Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin v  büdcədənkənar dövlət fondlarının (təsisatlarının) gəlirlərini v  x rl rini təhlil edərkən zərurət iyarandıqda m u ssis  v  təşkilatlarda audit apara bilər.

Maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı yoxlamalar aparılması və onların əsasında hesabatlar tərtib v  təqdim edilməsi qaydaları Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsi ilə tənzimlənir.

Hesablama mlatasmm rəyi v  hesabatı yalnız maliyyə- büdcə ekspertizasının nəticələrini əks etdirməlidir.

Hesablama Palatasının apardığı maliyyə-büdcə ekspertizalarının nəticələri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilən hesabatlarda  z əksini tapır v  yoxlanılmış orqanların, m u ssis l rin, idarələrin, təşkilatların rəhbərlərinə  tdirilir.

Maliyyə-büdcə ekspertizası keçirilən zaman Hesablama Palatasının vəzifəli şəxsləri obyektlərin operativ fəaliyyətinə müdaxilə edə bilməzlər və gəldikləri nəticələri yoxlama başa çatana və yekunları hesabat şəklində rəsmiləşdirilənədək elan edə bilməzlər.

Hesablama Palatası Aparatının vəzifəli şəxsləri və onun işinə cəlb edilmiş mütəxəssislər maliyyə-büdcə ekspertizası gedişində əldə edilən məlumatlardan yalnız Hesablama Palatasının tapşırığı ilə işlərin yerinə yetirilməsi zamanı istifadə edə bilirlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və ya Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin tapşırığı olmadan Hesablama Palatasının iş planından əlavə maliyyə-büdcə ekspertizası aparması qadağandır.

Sessiyalararası dövrdə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri Hesablama Palatasına iş planından əlavə yoxlama aparılması haqqında tapşırıq verə bilər.

Maddə 17. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanlarının Hesablama Palatasının fəaliyyətinə yardım etmələri

Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyət orqanları bu Qanunla Hesablama Palatasına verilmiş səlahiyyətlərin həyata keçirilməsinə kömək etməlidirlər.

Hesablama Palatası öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən qarşılıqlı razılıq əsasında dövlət hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələrini, habelə müqavilə əsasında müstəqi auditorları, ayrı-ayrı mütəxəssisləri cəlb edə bilər.

Maddə 18. Hesablama Palatası üzvlərinin məsuliyyəti

Hesablama Palatasının üzvləri bu Qanunla və Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsi ilə nəzərdə tutulmuş vəzifələri yerinə yetirmədikdə və ya iş planında müəyyən olunduğu kim

yerinə yetirmədikdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsinə müvafiq məsuliyyət daşıyırlar.

IV fəsil. Yekun müddəaları

Maddə 19. Hesablama Palatasının fəaliyyətinə müdaxilə edilməsinin yolverilməzliyi

Hesablama Palatasının fəaliyyətinə qanuna zidd müdaxilə etmək yolverilməzdir. *i*

Hesablama Palatasının sədrinin, sədr müavininin və auditorlarının, habelə Hesablama Palatası Aparatının vəzifəli şəxslərinin xidməti vəzifələrini yerinə yetirmələri ilə əlaqədar onlara mane olmaq, təzyiqlə göstərmək Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə səbəb olur.

Maddə 19-1. Hesablama Palatasının üzvlərinin hüquqi statusuna zəmanətlər

Hesablama Palatasının Sədri, onun müavini və Hesablama Palatasının auditorun səlahiyyət müddəti ərzində onları Hesablama Palatasına vəzifəyə təyin etmiş Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin razılığı olmadan tutula, həbsə alına, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz, onlar barəsində məhkəmə qaydasında inzibati tənbeh tədbirləri tətbiq edilə bilməz, axtarışa məruz qala bilməz, şəxsi müayinə edilə bilməz.

Hesablama Palatasının Sədri, onun müavini və Hesablama Palatasının auditorlarına qarşı cinayət işi yalnız Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun təqdimatına əsasən qaldırıla bilər.

Dövlət tərəfindən Hesablama Palatasının Sədri, onun müavini və auditorlarının peşəkar fəaliyyətinin sərbəstliyinə təminat verilir.

Maddə 20. Beynəlxalq əlaqələr

Hesablama Palatası xarici dövlətlərdə uyğun funksiyaları həyata keçirən orqanlarla və onların beynəlxalq təşkilatları ilə əlaqə saxlayır, onlarla əməkdaşlıq edir.

Maddə 21. Hesablama Palatasının fəaliyyəti barədə məlumatların verilməsi

Hesablama Palatası öz fəaliyyəti barədə müntəzəm olaraq kütləvi informasiya vasitələrinə məlumat verir.

Hesablama Palatasının fəaliyyəti barədə hesabatlar Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilir və "Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Məlumatı"nda dərc olunur.

Maddə 22. Hesablama Palatasının fəaliyyətə başlaması

İlk dəfə təşkil edilən Hesablama Palatası onun sədrinin, sədr müavininin və azı 4 auditorunun vəzifəyə təyin edildiyi gündən fəaliyyətə başlayır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər ƏLİYEV.

Bakı şəhəri, 2 iyul 1999-cu il.

№700-1Q

"Azərbaycan" qəzetində dərc edilmişdir (14 avqust 1999-cu il, № 184).

5 oktyabr 2001-ci il tarixli 183-IIQD nömrəli; 7 dekabr 2001-ci il tarixli 232-IIQD nömrəli qanunlara əsasən dəyişikliklər və əlavələrlə ("VneshExpertService").

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYATLAR:

1. Azərbaycan Respublikası "Mühasibat uçotu haqqında" Qanun, Bakı-1995
2. B.A.Xankişiyeu - Maliyyə orqanlarında büdcə uçotu və nəzarəti, (dərs vəsaiti) Bakı 1996
3. C. Məmmədov - Maliyyə (dərs vəsaiti), Bakı-1995
4. Финансы (учебник) Москва-1995
-
5. Аудит (учебник) Москва-1995
6. "Azərbaycan Respublikası "Audit xidməti haqqında" Qanun, Bakı-1994
7. Azərbaycan Respublikası "Audit Palatası haqqında" Əsasnamə, Bakı-1995
8. Təftiş və nəzarət kursunun proqramı, Azərbaycan Dövlət İqtisad İnstitutu, Bakı-1997
9. R.Naciyeu - Təftiş və nəzarət (dərslük) Bakı-1999
10. Azərbaycan Respublikasının "Vergi Məcəlləsi", Bakı - 2000
11. B.A.Xankişiyeu - Büdcə uçotu (dərs vəsaiti), Bakı - 2000
12. A.Д.Шеремет, В.П.Суйц - Аудит (учебник) Москва-2001
13. Audit (dərs vəsaiti), Bakı-2001
14. Maliyyə (dərslük), Bakı-2001
15. Qəhrəman Rzayev - Mühasibat uçotu və audit (dərs vəsaiti), Bakı-2002
16. Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi ak. c; = Bakı-1993-2002-ci illər

MÜNDƏRİCAT

\

Giriş	3
§ 1. Maliyyə nəzarətinin təşkili	6
§2. Dövlət büdcəsinin icrasına maliyyə nəzarəti	13
§ 3. Kommersiya əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrə maliyyə nəzarəti.....	25
§ 4, Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti və onun xüsusiyyətləri	43
§ 5. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində Hesablama Palatasının rolu	69
»navə	79

Bəybala Xankişiyeu
(Xankişiyeu Bəybala Aslan oğlu)
MALİYYƏ NƏZARƏTİ
Bakı, "TURAN" nəşriyyatı-20ü2, 94 səh

Yığılmağa verilmişdir: 04.11.02

Çapa imzalanmışdır: 06.11.02

Kağız formatı: 60x90 1/16

Çap vərəqi: 5,8

Sayı 300 nüsxə, sifariş 21

Qiyməti müqavilə ilə

Kitab "TURAN" mətbəəsində
hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh. İstiqlaliyyət küç. 31